

ESTELES DE L'ANTIGUITAT

Recorregut relatat i il·lustrat
Material d'acompanyament de les assignatures
Història de la Filosofia Antiga I i II

I

L'ALBA DE LA FILOSOFIA GREGA

Emma Grau i Cabré

Doctora Isabel Méndez Lloret

Grup d'Innovació Docent PERIODEIA

Facultat de Filosofia

Universitat de Barcelona

RESUM

El projecte *ESTELES DE L'ANTIGUITAT* exposa una varietat de temes de la filosofia antiga a través d'imatges, cites i comentaris que, seguint un mateix fil conductor, permetin aprofundir en els textos i ampliar la lectura amb claus contextuals, literàries i històriques que ens siguin visibles d'alguna manera. Per això es defineix com un “recorregut relatat i il·lustrat”. D'acord amb la doble intenció d'apropar-se de maneres diferents a la filosofia antiga i fer-la al seu torn més propera a nosaltres, aquesta il·lustració prioritza les fotografies de restes arqueològiques accessibles dins l'àrea metropolitana de Barcelona, tot i que no s'hi limita. La proximitat es defineix respecte de la Facultat de Filosofia de la Universitat de Barcelona, perquè aquest projecte s'ha realitzat com a material d'acompanyament docent a les assignatures d'Història de la Filosofia Antiga de la universitat, per al grup d'innovació docent consolidat PERIODEIA.

Aquest primer tram del recorregut pretén acompanyar l'estudi de la filosofia presocràtica. La temàtica central és la religiosa: la visió dels déus i la seva relació amb els mortals d'una banda, i la visió de la mort i el culte corresponent de l'altra, i l'ordre del món que en resulta. Així les cites, les imatges i els comentaris remetent tant als mites com als usos quotidians implicats i presenten les respostes dels primers filòsofs a la cosmovisió arcaica, a més d'introduir l'eco d'aquestes problemàtiques en els filòsofs posteriors. Aquest fil conduirà a temes molt diversos però igualment presents en l'imaginari respectiu, com el transport i el joc en l'Antiguitat grecoromana.

CONTINGUTS

PAGINACIÓ

I. INTRODUCCIÓ

I.1. El projecte <i>ESTELES DE L'ANTIGUITAT</i>	4
I.2. El primer tram: un passeig pels inicis	2

II. L'ALBA DE LA FILOSOFIA GREGA

1. Els déus i els mortals en la poesia homèrica	
1.1. Poesia en context grec	7
1.2. El món dels déus olímpics	29
1.3. El fat i el lloc dels mortals	38
2. Les ànimes del més enllà	
2.1. Els fantasmes de l'Hades i el cos enterrat	45
2.2. L'altre més enllà i la divinitat òrfica	59
2.3. L'ànima dels pitagòrics i els nous costums	69
3. Els déus de la prosa filosòfica	
3.1. Filosofia, escriptura i mesura	77
3.2. Ferècides i Anaximandre: nous déus, nou món	
3.3. Heràclit: caracteritzacions del diví	
4. Camins de la divinitat de la poesia filosòfica	
4.1. Xenòfanes: el lloc de la contemplació	
4.2. Parmènides: una visita a la deessa	
4.3. Empèdocles: la divinització del savi	
5. Reverberacions en la resta de l'Antiguitat	
6. Referències bibliogràfiques	

I. INTRODUCCIÓ

I.1. EL PROJECTE *ESTELES DE L'ANTIGUITAT*

- Saps doncs quan plauràs més al déu
quan tractis de discursos i n'hagis de parlar?
— Jo no, però, ho saps tu?
— Sí, si més no una cosa que vaig oir dels antics;
ells sabran si és veritat.

Plató, *Fedre*, 274c

Traducció de Manuel Balasch

Venus moderna (1929) de José Pérez Pérez (Peresejo).

Parc de l'Espanya Industrial, Barcelona.

“Això ja ho deien els antics”, diem d’alguna dita popular o d’algun argument filosòfic. Però això ja ho deien els antics, si fa o no fa. Els nostres “filòsofs antics”, si es tracta dels inicis de la filosofia occidental, són els que anomenem primers pensadors grecs i els que més o menys immediatament n’aprenen; i amb la paraula “Antiguitat” referim un bloc de passat que identifiquem com el nostre, i després matisem amb distincions cronològiques o ampliant el ventall d’aquest passat més enllà de Grècia i Roma atenent a altres tradicions literàries o a les seves interaccions. Algunes d’aquestes altres tradicions (per exemple la saviesa egípcia) són el referent antic dels antics; però els grecs antics també tenien savis antics dins la seva pròpia cultura, més antics, i la relació amb aquesta anterioritat i la seva autoritat no és menys complexa que la nostra amb el nostre passat. La poesia homèrica pot ser l’aliat que confirma les pròpies teories al nivell de l’expressió mítica, la font de la saviesa grega pels grecs, però també pot ser l’enemic a derrocar, una Troia filosòfica.

Rapte d'Amfitrita per Posidó (c. 1800), d'autor desconegut.

Parc del Laberint d'Horta, Barcelona.

El nostre accés a la complexitat de l’Antiguitat es dona primordialment pels textos, però per tant ens limiten els atzars la conservació de la tradició literària i filosòfica, així com les idees prèviament formades de què i com és l’Antiguitat que estudiem. Una estratègia diferent és fixar-se en altres tipus de restes i llegats antics, no per abandonar la textualitat, sinó per aconseguir una perspectiva més àmplia del que en cada text pot descobrir-se.

Qui eren els antics dels antics, quins els seus referents literaris, i què ens n'ha quedat? Quins eren els costums més quotidians, què bevien i com, on es reunien a parlar, a què jugaven, de què reien els antics? D'aquests jocs, quins reconeixem, i del seu humor, què ens fa gràcia a nosaltres? Quina imatge dels déus discuteixen els filòsofs i per què, quin culte? Com s'imaginaven el més enllà els seus antics, i amb quines visions de la mort i de la vida després de la mort, ara antigues, responien de maneres llavors innovadores? Com es movien i què queda d'aquests mètodes de transport, que també en els textos filosòfics apareixen? I de l'espai al temps: com es calcula i com es viu el pas del temps en l'Antiguitat, que des d'aquí ens sembla més o menys igual d'Antiga, quan Homer era antic per Plató, i de Plató als últims platònics de l'Antiguitat van passar uns vuit segles?

Els textos (filosòfics o no) donen respostes si se les sap trobar, un cop es fan preguntes com aquestes; l'altra Antiguitat, la que no és només textual, ens ajuda a fer-nos una idea amb imatges o trossets d'imatge, amb restes a tocar, perquè les paraules que llegim semblin una mica més reals, vives i fins i tot properes.

Reals, tan presents als llibres com fora d'ells; vives, tant com el grec i el llatí eren llengües en canvi constant per les quals passaven tota mena de converses, de les més elevades a les més vulgars; properes, perquè no cal anar a excavar al parc de l'Acadèmia per trobar restes antigues que permetin fer-se una idea millor del que hi ha en un text de Plató. De fet, potser alguna resta romana prop de casa pot anar millor i tot. Clar que res és excloent.

Unes pedres antigues i un gatet a l'Acadèmia, Atenes (gener del 2020).

Vaixella antiga (c. 350 a.C), inclòs un crater per barrejar al vi on es representa una escena de banquet. [MAC de Barcelona]

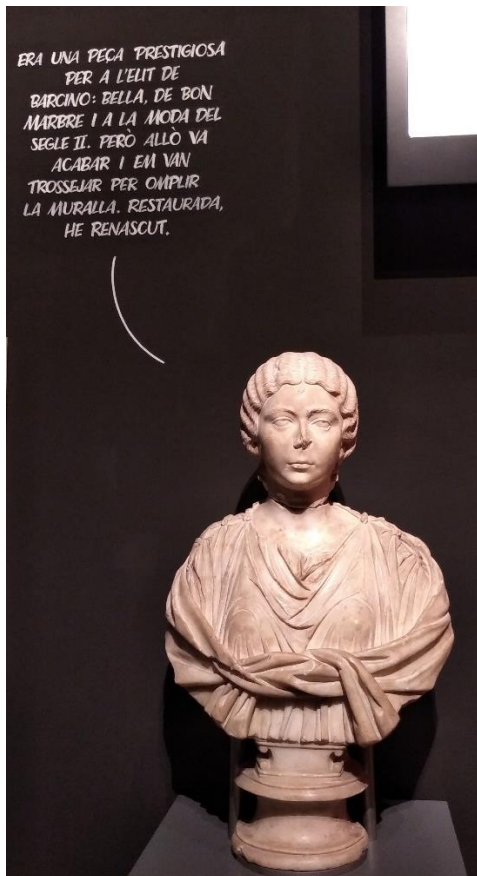
El projecte *ESTELES DE L'ANTIGUITAT* proposa un mateix recorregut a través de les dues fonts que dèiem: els textos antics amb totes les seves idees i les restes sensibles que, a prop nostre, permeten que aquestes idees ens vinguin més fàcilment a la ment. Les cites i les fotografies es complementaran, s'explicaran mútuament o permetran al mateix temps aprofundir en algun tema comú que, malgrat no sigui el filosòficament principal o més evident, ampliï la nostra perspectiva d'una Antiguitat una mica més fluida i plena. Com que algun antic segurament ja deia d'una manera o altra que cal anar amb cura en tractar alhora aquestes dues fonts, cal matisar: ni les restes que tenim a l'abast són la clau a la comprensió total dels textos ni, en general, són de la Grècia clàssica.

Les imatges d'aquest recorregut són d'origen grec quan hi ha més sort, però en gran part són de restes d'època romana trobades a Catalunya, o de reproduccions aproximades, i fins i tot d'estàtues de fa un sol segle. Però això és part dels objectius principals del treball: mostrar la pervivència de diversos temes antics al nostre voltant, de diverses maneres, i treballar amb materials tan propers, en la seva majoria, que s'hi pugui arribar caminant o en transport públic des de la facultat de Filosofia de la Universitat de Barcelona.

Un petit caduceu d'Hermes al número 20 de Ronda Universitat,
a menys de 10 minuts de la facultat.

Per això la majoria de fotografies són fetes a museus de Barcelona i Badalona, sobretot als més dedicats a les nostres restes grecoromanes: el Museu d'Arqueologia de Catalunya amb seu a Barcelona (MAC de Barcelona), el Museu d'Història de Barcelona (MUHBA) i el Museu de Badalona. Cal afegir el Museu d'Història de Catalunya, i el Museu Egipci.

Bustos de ciutadans de Barcino (s. I) exposats amb diferents actituds. [MUHBA]

Alhora, el fi del projecte és l'exposició i aprofundiment en diversos temes rellevants de la nostra filosofia antiga amb la categorització i recreació d'escenes, mites o problemes, tant a nivell quotidià com religiós i filosòfic, que contribueixi a una major comprensió dels textos dels filòsofs antics i a ampliar-ne les perspectives de lectura a través de tot el que permeti vivificar aquesta lectura i el seu estudi.

Per això, tot i prioritzar el que hi hagi més a l'abast, poden incloure's imatges d'altres llocs i museus catalans (Tarragona, Empúries, etc.), i igualment de fora de Catalunya (Atenes, Roma, etc.), si s'ha pogut aconseguir una fotografia de primera o segona mà per part de l'autora. Així mateix, a més de citar els filòsofs antics, es citarà qualsevol text que contribueixi a enriquir la lectura dels textos filosòfics: poesia èpica, tragèdia i comèdia, historiografia, etc. Les cites es limitaran a textos antics perquè no es tracta de la nostra tradició literària al respecte, sinó de donar eines per veure i explorar millor l'entramat de la tradició pròpia en què s'insereixen els textos filosòfics antics.

És a dir: mostrar capes i aspectes diversos dels textos antics apropant-se tant a l'Antiguitat com sigui possible, i apropant-la tant a nosaltres com sigui possible. Per això *ESTELES DE L'ANTIGUITAT* es defineix com un "recorregut relatat i il·lustrat": imatges, textos i comentaris al respecte formen una mena de narració il·lustrada on història i il·lustracions tenen rols igualment rellevants respecte el doble objectiu del projecte. El material es presenta, doncs, com un conjunt de claus diferents per obrir portetes a la filosofia antiga i acompanyar així l'estudi dels textos a nivell universitari.

Conjunt de peces de claus romanes (s. I-III). [Museu de Badalona]

El recorregut constarà de cinc trams-documents principals, cadascun orientat a ampliar l'estudi d'una part de la filosofia antiga, com s'indica a continuació. La distribució de cada bloc, a més d'intentar mantenir un ordre cronològic perquè el material pugui ser aprofitat en paral·lel a la realització de les assignatures corresponents, respon sobretot a la disponibilitat d'imatges per a il·lustrar cada punt amb major o menor abundància, i a la possibilitat de traçar millor el fil conductor en cada moment.

- I. L'alba de la filosofia grega (Filòsofs presocràtics)
- II. L'Atenes de Sòcrates (Sòcrates, socràtics, sofistes)
- III. Els diàlegs platònics (Plató)
- IV. Les escoles filosòfiques (Aristòtil i filòsofs d'època hel·lenística)
- V. Sincretisme en l'antiguitat (Filòsofs romans i inici de la patristica)

S'inclouran dos annexos per complementar la part principal del projecte que ja no estan centrats en l'aprofitament del patrimoni museístic, però que seguiran incloent cites i comentaris. En el primer annex es proposen diverses rutes per Barcelona perquè alumnes de secundària i d'universitat ressegueixin la presència de l'Antiguitat en l'arquitectura i l'urbanisme actuals de la ciutat, veient en directe llocs d'algunes fotografies utilitzades i d'altres. El segon annex proposa diversos vincles entre Antiguitat i cultura popular actual, tant per veure'n la pervivència més enllà de la tradició canònica com per assajar lectures que trenquin el gel de la distància temporal i cultural amb els textos antics, i així la seva aparent rigidesa: des d'algunes referències a la mitologia antiga en *best sellers* i videojocs, a *playlists* on també les cançons pop serveixin per comentar alguns fragments filosòfics.

El projecte es planteja com a creació de materials d'acompanyament docent a l'estudi per al grup d'innovació docent consolidat PERIODEIA, coordinat per la doctora Mª Isabel Méndez Lloret, a qui es deu la idea troncal del projecte i les indicacions necessàries per realitzar-lo. Les fotografies, els comentaris i el plantejament concret del recorregut, si no s'indica el contrari, són d'autoria d'Emma Grau i Cabré.

Restes de la muralla i de l'aqüeducte a l'entrada de la Barcino romana.
Lletres de Joan Brossa. Plaça de la Catedral, Barcelona.

I.2. EL PRIMER TRAM: UN PASSEIG PELS INICIS

Considerem també els que abans que nosaltres van endinsar-se en la investigació dels ens i van filosofar sobre la veritat. Perquè és clar que també aquells parlen de certs principis i causes; el recorregut serà doncs d'utilitat pel camí que ara recorrem.

Aristòtil, *Metafísica*, I, 3, 983b

Traducció pròpia per a la confecció d'aquest material

Cílix (copa) de ceràmica àtica de figures negres
representant la lluita d'Atenea amb els Gegants en la Gigantomàquia
(cultura grega arcaica, s. VI a. C.) [MAC de Barcelona]

En època de Plató i Aristòtil (s. IV a. C.) els filòsofs presocràtics són ja els savis antics: el recorregut històric que Aristòtil traça als primers llibres de la *Metafísica* a través de les teories i reflexions que reconeix com a precedents a les pròpies els presenta, dels jònics als platònics, com a punts de partida i alternatives amb què polemitzar. Però no només els filòsofs: els poetes o mitòlegs, és a dir, els autors de relats sobre els déus, el seu naixement i l'ordre del món explicat a través d'ells, així com sobre la vida i els valors dels homes durant èpoques anteriors, són també pels filòsofs clàssics un referent i un adversari.

El reconeixement de la seva autoritat passada i del valor dels seus plantejaments els vincula en certa mesura amb la recerca filosòfica de la veritat, de les veritats del món i dels homes i del més adequat per a la vida; però la filosofia com a activitat diferenciada de la creació de narracions mítiques també s'hi enfronta, com la deessa Atenea contra els gegants. Però no només contra els antics gegants mitològics i els titans de la poesia: els mateixos déus olímpics, la concepció de la divinitat i del culte, són qüestions centrals de la relació entre la filosofia i els seus precedents. Relació d'ahora continuïtat reconeguda i de trencament fins al punt de l'enemistat: de pilar cultural i intel·lectual que, tot i sostenir els inicis de la filosofia, no deixa de ser posat en dubte, aprofitat tant com atacat.

Saviesa (1929) de Miquel Oslé: Atenea armada.
Plaça Catalunya, Barcelona.

Figura del tità Atlant en posició de sostenir la Terra (s. I d. C.).
Pilar de gres de Montjuïc, part d'un monument funerari. [MUHBA]

Acompanya la imatge la cita d'Aristòtil sobre els amants dels mites; Met. I 2

L'inici del nostre recorregut aprofundeix en la relació de la cosmovisió arcaica de l'èpica homèrica i els mitòlegs amb els filòsofs presocràtics, els primers en presentar respostes alternatives i les problemàtiques dels quals seguiran vigents en la filosofia posterior. Es tracta, doncs, d'explorar el clàssic "pas del mite al logos" en un passeig a través de la problemàtica religiosa i cosmològica: com s'ha de concebre la divinitat i quin és el lloc dels humans en el món resultant, com es comprenen doncs la vida i la mort humana i amb quins ritus es viuen socialment, i quins lligams poden trobar-se entre l'elevació poètica o filosòfica i la quotidianitat més material i lleugera d'aquesta vida que alhora posi el focus en aspectes rellevants sobre els temes tractats d'Homer als pluralistes. A veure, a l'estil peripatètic, quines idees acudeixen caminant.

*Per a mi tant se val,
d'on començo; altre cop hi tornaré de bell nou.*

Parmènides, DK 28 B 5.

Traducció de Jaume Pòrtulas i Sergi Grau.

Cílix de peu alt de ceràmica àtica de figures roges mostrant una figura d'un caminant amb mantell i bastó.
Cultura grega clàssica (c. 470 a. C.), Empúries. [MAC de Barcelona]

II. L'ALBA DE LA FILOSOFIA GREGA

1. DÉUS I MORTALS EN LA POESIA HOMÈRICA

1.1. Poesia en context grec

*La ira, canta, deessa, la ira funesta d'Aquil·les,
fill de Peleu, que als aqueus va portar dolors sense nombre,
moltes ànimes fortes d'herois va llançar de cap dins de l'Hades
i a ells, als herois, els va convertir en pastura de gossos
i de tota mena d'ocells; el voler de Zeus s'acomplia
tan bon punt es van barallar i es van separar l'un de l'altre
el fill d'Atreu, el rei d'homes, i Aquil·les de raça divina.*

Ilíada, I, 1-7

Traducció de Pau Sabaté

Copa decorada amb una escena de combat.

Ceràmica àtica. Cultura grega arcaica (s. VI a. C.), Empúries.

[MAC de Barcelona]

Abans d'escriure's el primer text filosòfic, abans d'escriure's res més enllà del blat que hi ha als palaus i altres anotacions quotidianes, la font de cultura, educació i saviesa era la literatura oral. No, sens dubte, concebuda amb aquests dos termes d'origen modern; eren els versos dels rapsodes, la poesia recitada de memòria gràcies a una divinitat.

El poeta anuncia el tema i invoca la deessa o la musa, el pla de la divinitat és la veritable font del saber que transmeten els versos. La divinitat parla per la veu del rapsoda al públic, als grecs a través de tot el territori, i especialment als joves que troben en els versos els models d'homes que s'eduquen per ser; guerrers, però no només.

*Conta'm, Musa, aquell home de gran ardit, que tantíssim
errà, després que de Troia el sagrat alcàsser va prendre;
de molts pobles veié les ciutats, l'esperit va conèixer;
molts de dolors, el que és ell, pel gran mar patí en el seu ànim,
fent per guanyà' el seu alè i el retorn de la colla que duia;
mes ni així els companys no salvà, tanmateix desitjant-ho,
car tots ells es perderen per llurs mateixes follies*

Odissea, I, 1-7

Traducció de Carles Riba

Copa d'ulls decorada amb la figura d'un jove.

Les copes amb ulls dibuixats eren apotropaiques,
és a dir, considerades defensores contra els mals esperits.
Ceràmica àtica. Cultura grega arcaica (s. VI a. C.), Empúries.

[MAC de Barcelona]

La ira i un heroi: μήνιν ἄειδε θεὰ (mênin áeide theà) i ἄνδρα μοι ἔννεπε, μοῦσα (ándra moi énnepé, móûsa), aquests principis marquen per a nosaltres l'inici de la tradició, també escrita, on la filosofia antiga s'inscriu. Ara bé, el contingut dels poemes que precedeix el mateix alfabet grec no es posà per escrit fins el segle VI a.C. On és doncs Homer, l'Homer de què també parlen els filòsofs? El nom d'Homer, a qui els grecs atribuïen els versos de la *Iliada* i l'*Odissea*, probablement reflecteix com una unitat personal el conjunt de rapsodes que durant segles van donar veu a això que saben la deessa i la musa.¹

Mirall de bronze etrusc (IV-III a.C., Empúries) decorat amb l'escena del Judici de Paris. Manca el mànec de fusta o vori.

S'hi veuen Paris mateix i les deesses Afrodita, Hera i Atena.

Afrodita ha promès a Paris la dona més bonica si li otorga la victòria com a deessa més bella; aquesta és Hè·lena, esposa de Menelau d'Esparta.

Així es precipiten els esdeveniments de la guerra de Troia, de la qual la *Iliada* narra part del desè any, i l'*Odissea* el retorn posterior.

[MAC de Barcelona]

¹ *Referències (ex. Pòrtulas)

No només en Homer, amb l'antioritat històrica de l'oralitat, és secundària la relació entre poesia grega arcaica i escriptura: també els versos d'autors com Safo de Lesbos o Píndar eren primàriament recitats, i segons el context (banquet, casament, victòria d'un atleta) i el tipus de composició, la música i el ball podien ser inherents a la seva "lletra".²

Ofrena en forma de dona tocant la cítara,
trobada en una necròpolis ibera (s. III-I a.C.).
[Exposició temporal del MAC de Barcelona]

A més de la presència o no d'instruments i del context de recitació, es distingeix entre la diversitat de la poesia arcaica (en termes generals poesia èpica i lírica) per la seva temàtica, pel tipus de vers utilitzat i també pel seu dialecte.³ Això no és un mer proemi contextual a la filosofia presocràtica: si bé els primers fragments filosòfics coincideixen amb la proliferació de textos en prosa, més d'un filòsof escriu en vers, en un tipus de vers concret o altre. Així es vincula amb una tradició poètica o altra; amb la veu de la deessa en el vers de l'èpica (Parmènides), o amb la poesia festiva o polèmica dels poetes lírics (Xenòfanes).

² *Referències (ex. Creus)

³ El ritme de la poesia, la seva mètrica, depèn de la llargada de les síl·labes i la seva disposició. Aspectes com aquest condicionen l'expressió i la intensifiquen, a més d'ajudar a la seva memorització. En el cas de la poesia homèrica, el vers èpic per excel·lència és l'hexàmetre. D'altra banda, el grec homèric és de fet una barreja dels dialectes en què es recitava: cada regió s'hi veuria alhora reflectida i unida a les altres.

Pel que fa a la temàtica, és variada no només entre poesia èpica i lírica sinó dins d'aquests mateixos pols de la classificació. La *Ilíada* travessa un camp de batalla sagnant dia rere dia i els baluards d'un i altre bàndol, de la violència de les emocions a la tendresa desesperançada; l'*Odissea* travessa el mar i tota mena d'illes i perills més enllà de la guerra, gràcies a l'astúcia i la perseverança, fins aconseguir el retorn i la venjança anhelats.

*“Vindrà un dia que els fills dels aqueus tindran enyorança d’Aquil·les,
tots i cadascun, i llavors no podràs, mal que et pesi,
ajudar-los en res quan caiguin morts a grapats a mans d’Hèctor
mata homes. I tu, per dins, et corferiràs de la ràbia
d’haver tractat el millor dels aqueus sense honor ni respecte.”*

Ilíada, I, 240-244 (Aquil·les a Agamèmnon)

*“Pobre de mi! Quan Zeus m’ha donat de veure una terra
no esperada, i que he reeixit a passà’ aquest abisme
no m’apareix on pugui sortir de la mar blanquinosa.
Car, part de fora, tot són niells punxeguts, i l’onada
entorn s’hi esberla amb mugit; i que llisa s’empina la roca!”*

Odissea, V, 408-412 (Odisseu neda per salvar-se)

*La batalla d’un cap a l’altre es va escampar per la plana
i apuntaven els uns contra els altres les llances de punta de bronze
ben bé entremig dels corrents del Simoent i del Xantos.*

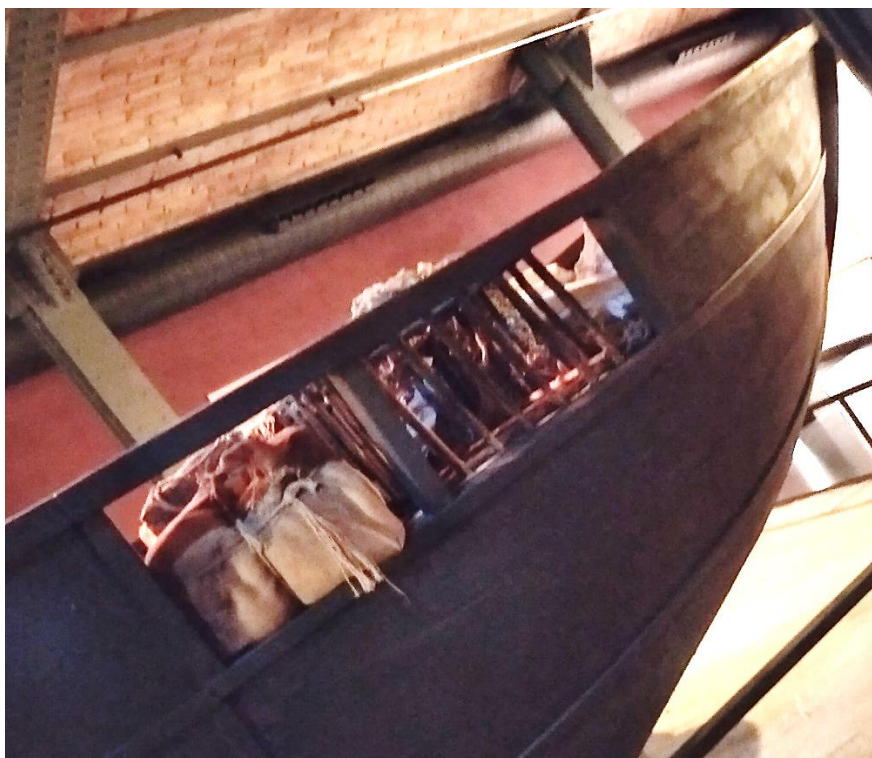
Ilíada, VI, 2-4 (Inici d’una escena de batalla)

*Ara, el que és ell, a la sala restà, el divinal Ulisses,
dels pretendents meditant amb Atena com fer la matança.
I tot d’una a Telèmac digué paraules alades.*

Odissea, IXX, 1-3 (Odisseu, a la cort, parla al seu fill)

Dipòsit d'espases trobat a la neàpolis d'Empòrion
(s. II-I a. C., època hel·lenístico-romana). [MAC de Barcelona]

Recreació d'un petit vaixell romà enfonsat entre els 70-80 d. C.
a la cala Culip, vora el cap de Creus. [Museu d'Història de Catalunya]

Com el doble escenari dels poemes homèrics, per terra i per mar s'han conservat al llarg de la història, gràcies primer als seus atzars i després a l'arqueologia, les restes materials (incloses les còpies dels textos antics i els seus viatges) a través de les quals avui en dia s'estudia l'Antiguitat.

Idem. La troballa de vaixells de mercaderies com el de Culip permet recuperar nombroses àmfors d'oli o vi i llànties decorades.

Restes excavades a Empúries. [MAC d'Empúries]

Però un tresor comú de la *Ilíada* i l'*Odissea* és la riquesa temàtica que amaga tota breu descripció. Els poemes homèrics presenten aspectes essencials de la vida grega arcaica que perduren en època clàssica. No sols la guerra com a realitat normal (amb la pau com a breu excepció) i els perills de la navegació; també les jerarquies socials, la relació amb els animals (junyits als carros, víctimes sacrificials, mascotes), la celebració de banquets, o la rellevància de l'atletisme i la competició en el joc (amb tota la seva serietat) com a font d'excel·lència. Es tracta d'àmbits de la vida quotidiana que, en la seva continuïtat, seran reclamats, qüestionats o reelaborats des de noves opcions filosòfiques i religioses.

Lècits (vasos) amb escenes diverses: bèl·lica, dionisiàca, atlètica,
i restes de ceràmica amb representacions de cavalls.

Ceràmiques àtiques. Cultura grega arcaica (s. VI a. C.) [MAC de Barcelona]

Aquesta diversitat, tot en la cosmovisió de la poesia arcaica té un motiu últim, un marc unitari on totes les pràctiques s'entenen i tenen el seu lloc, i fora del qual perd el sentit el que s'hi relata, tot l'heroisme i els dubtes i les alegries dels seus herois. Els déus, la relació entre els déus immortals i els humans mortals, la dependència d'uns i altres personatges o plans de l'ésser a un fat diví o més diví que els déus; aquest és el vincle que estructura el món, des de la quotidianitat dels àpats a través dels sacrificis animals als déus fins a la glòria dels guanyadors i dels herois en els jocs i en la guerra, i que permetrà parlar-ne.

La presència dels déus més enllà de la primera invocació és immediata i constant en els poemes homèrics, i tot seguit s'aprofundirà en la seva intervenció als relats i la noció de la divinitat i dels mortals implicada; però basta d'entrada entendre que l'existència i la conceptualització d'aquest pla diví amb els seus diversos aspectes determina tant la condició humana en els poemes com el que dels poemes s'aprèn, i així condiciona també la vida comunitària, la viscuda i històrica a partir de la relatada i mítica. Qüestionar filosòficament o religiosament la noció de divinitat en joc seria també, per tant, desplaçar l'explicació i legitimació dels hàbits i valors a un altre tipus de divinitat i de món, i podia en alguns casos comportar un canvi en aquests hàbits i valors des de les arrels.

Figureta femenina de terracota portant una au com a ofrena.

Cultura grega clàssica. Taller siciliota (s. V a. C.), Empúries. [MAC de Barcelona]

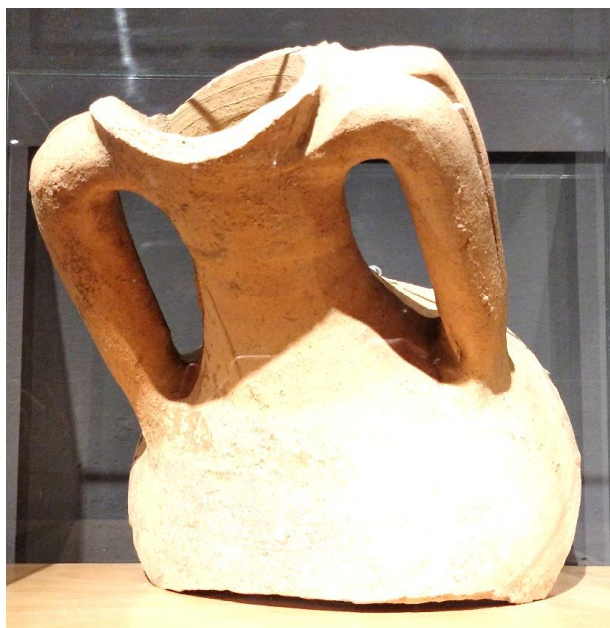
Hem parlat fins ara d'Homer, però la poesia èpica i els seus relats sobre herois i déus té un segon nom. Hesíode relata una teogonia, un ordre de l'univers dinàmic a través del naixement i dels conflictes de generacions successives de déus, i narra també la relació d'aquests déus amb els humans a través d'històries més diverses que el focus homèrics.

Del Caos naixeren Èreb i la negra Nit. Al seu torn, de nit naixeren l'Èter i el Dia. Els va infantar després d'engendrar-los unida plena d'amor amb Èreb. La Terra d'antuvi infantà un ésser igual a ella, Úranos cobert d'estels, capaç de cobrir-la del tot, estatge sempre segur per als déus benaurats. (...) Tot seguit, però, de colgar-se amorosa amb Úranos, infantà Ocèan...

Teogonia, 120 i següents

Traducció de Joan Castellanos

Més enllà d'explicar un conjunt de mites com a teogonia o cosmogonia, els versos d'Hesíode també compleixen una funció etiològica, és a dir, d'explicar els esmentats hàbits i costums i la totalitat de la condició humana com a resultat d'algun episodi vinculat amb els déus, que els inclou indestriablement en la causa (*aitía*). L'exemple més afortunat en la tradició serà el de Pandora, que en origen no destapa una caixa sinó una gerra amb tots els mals; però com s'anirà veient, tota mena de realitats humanes, també l'agricultura i els cicles de la història, depenen en últim terme de la saviesa transmesa sobre els déus.

Àmfora de la Tarraconense. I d. C. [MUHBA]

Crater grec de ceràmica per barrejar líquids, decorat amb motius florals.
Taller de Gnathia. Cultura grega sud-itàlica (s. III a. C.) [MAC de Barcelona]

Com a poeta és el primer en advertir sobre les ficcions que surten de la veu de la musa poètica. La tradició escolar de la història de la filosofia distingeix així mite i logos com l'explicació a través de llegendes i contalles sobre homes i déus i la racional basada en nocions racionalment acceptables o raonades. Però Hesíode també fa recordar que el mite no és mai només mite; que la relació entre mite i veritat (sobre la divinitat, sobre el món, sobre la situació dels homes resultant) ha estat sempre molt més ambigua.

*Nosaltres sabem adreçar-vos paraules fal·laces amb aparença de veritats.
I sabem també, si així ens plau, deixar-vos sentir les nostres paraules veraces.*

Teogonia, 25 i següents

Vasos amb escenes diverses. Ceràmiques àtiques.
Cultura grega arcaica (s. VI a. C.) [MAC de Barcelona]

1.2. El món dels déus olímpics

Els déus antropomòrfics d'Homer i Hesíode i la relació que hi estableixen els mortals són el pilar de la religió oficial de cada *polis* grega, del culte a escala comunitària, que funcionava com a element segur i compartit de trobada i cohesió tant a l'interior de cada població com entre les diverses regions. Com els poemes homèrics, el culte als déus de què parlen també era part doncs d'una identitat comuna.

Al llarg de l'Antiguitat, el culte oficial conviu amb tradicions locals, amb el culte als déus domèstics i als avantpassats de cada llar, el culte als herois i sectes diverses.⁴ La font de tensió amb altres cultes religiosos sorgeix quan els modes de vida són incompatibles: per exemple, quan el culte a un déu diferent i únic no admet el culte comú de la *polis*, o la relació establida amb el pla de la divinitat implica una dieta sense carn que exclou, per tant, la participació en els banquets comuns en honor als déus.

Petits altars pel culte domèstic, als déus de la llar.

Època romana [Museu de Badalona]

⁴ Refs. religió grega

Objectes votius relacionats amb el culte domèstic.

En el fragment d'un vas, un lar (déu de la llar) condueix una biga (carro de dues rodes).

En la llàntia s'hi veu una escena de culte, amb dos figures vora un altar.

Època romana [Museu de Badalona]

Entre la pluralitat de déus i dels seus rols en el politeisme grec antic, els dotze olímpics eren els principals del panteó. A la pràctica, el número de déus principals del culte oficial balla segons la *polis* i l'època, així com els ritus concrets establerts; de fet s'hi poden incloure déus que no són estrictament de la generació olímpica de Zeus i els seus fills divins, sinó avantpassats o descendents seus, i herois divinitzats com Hèracles.

Sigui com sigui, els déus olímpics són els eminentment presents als poemes homèrics, i per la seva centralitat cultural (a nivell social i de culte) també en l'art plàstic, tant dels grans escultors i pintors com dels artesans en la confecció de figuretes i d'objectes quotidians, se'ls dedica una atenció especial. Aquesta atenció, llegada a la tradició i especialment reviscuda en la poesia i l'art del Renaixement en endavant, es conserva tant als museus com en la iconologia d'alguns llocs de les nostres ciutats actuals.

Hem començat a parlar de poesia amb els set primers versos de la *Ilíada*, on ja planava la voluntat de Zeus, rei dels déus i dels homes, d'alguna manera acomplint-se amb la baralla d'Aquil·les i el rei Agamèmnon que obre el relat. Però és que al vuitè vers ja es parla de la primera intervenció activa d'un déu en els esdeveniments de la guerra; perquè l'actitud dels olímpics no és de contemplació passiva, ni la seva voluntat es queda a les altures.

*¿Qui —diren— d'entre els déus els va atiar que lluitessin?
El fill de Leto i de Zeus. Ple de fel contra el rei, una mala
pesta va alçar entre la host, i a grapats morien les tropes. (...)
Dringaven les fletxes damunt de l'espatlla del déu ple de fúria
mentre ell anava avançant, i semblant a la nit caminava.
Tot seguit es va asseure lluny de les naus i avià una sageta,
i l'arc d'argent va deixar sentir un dringar que espantava.
Per començar va atacar les atzembles i els gossos veloços,
però de seguida va aviar als homes els dards que fan punta
i, una rere l'altra, dels morts cremaven les pires.
Nou dies es van passejar les fletxes del déu per l'exèrcit
fins que, al desè, Aquil·les cridà la tropa a assemblea.*

Ilíada, I, 8-10, 46-54

Cap d'Apol·lo trobat a Empòrion.
Cultura grega hel·lenística (s. II a. C.), Empúries
[MAC de Barcelona]

Els déus olímpics també s'aïren, i malgrat la immortalitat, les seves afinitats i emocions són fruit de la història dels homes i de la seva pròpia; Apol·lo es venja de l'ofensa que ha patit el seu sacerdot a mans dels grecs, però a més, com que ell mateix va prendre part en construir les muralles de Troia en el passat, defensa la ciutat i els troians fins que es perd tota esperança. De fet, la seva parcialitat porta a la mort clau del company d'Aquil·les.

*I quan per quarta vegada, igual que un déu, atacava,
aleshores, Pàtrocle, et va arribar el final de la vida,
perquè va encarar-se't Febos enmig de la forta batalla (...)
va plantar-se darrere seu i l'esquena i les amples espatlles
va pegar amb el palmell de la mà, i els ulls li giravoltaven.
El casc del cap va fer-li caure Febos Apol·lo (...)
Apol·lo sobirà li va desfer la cuirassa
i va quedar atordit, i van desfer-se-li els membres.*

Iliada, XVI, 786-806

Fins i tot si es vol interpretar menys literalment el passatge, abstraient l'ajuda física del déu a Hèctor en la lluita contra Pàtrocle com un mer ornament mític, roman innegable la consideració que els déus tenen preferències en ajudar o perjudicar els homes. Per això al cap i a la fi se'ls alcen pregàries i se'ls fan ofrenes, en el mite i fora del mite. I a mans dels déus, uns homes tenen més sort que altres: entre tots els que cauen, Eneas és protegit per Apol·lo, per Posidó i per Afrodita, i arrossegat lluny del perill més d'una vegada.

*Llavors, ben segur que hauria mort Eneas, rei d'homes,
si no se n'hagués adonat la filla de Zeus, Afrodita,
que el concebé d'Anquises quan ell guardava les vaques.
Va enllaçar el seu fill amb els braços blancs i al davant va cobrir-lo
amb un plec del vestit resplendent que li fos baluard de les llances,
no fos cas que vingués algú dels dànaus de poltres veloços
i li encertés amb el bronze el pit i el deixés sense vida.*

Iliada, V, 311-317

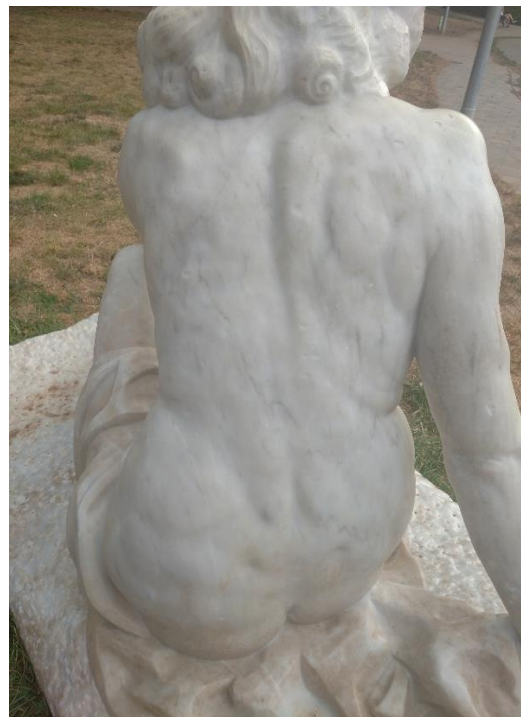
Com es veu aquí, a més dels motius històrics i de les pregàries i ofrenes, també la unió per llinatge guanya la simpatia dels déus: Afrodita protegeix Eneas perquè és fill seu. En el lligam dels mites i la religió amb la realitat quotidiana i social, l'al·lusió a l'ascendència divina servia políticament per legitimar la posició i l'autoritat de certs individus. És així també en època romana: situant la família imperial d'August com a descendents del fill d'aquest Eneas, l'*Eneida* escrita per Virgili els fa néixer dels olímpics.

Venus de Badalona

Es conserven els cabells a l'esquena, i a la cama potser una ala del seu fill Cupido.
Al llarg de l'Antiguitat, la deessa grega Afrodita o la Venus romana era el model de nu femení.
Figureta itàlica de marbre, d'època romana, trobada el 1934. [Museu de Badalona]

Vista detallada de la ja retratada *Venus moderna* (1929) de José Pérez Pérez (Peresejo)
a tall de comparació amb la Venus pre-moderna. Parc de l'Espanya Industrial, Barcelona.

Potser l'exemple d'Odisseu és un dels millors en il·lustrar la mentalitat que acompanya aquesta visió dels déus: la seva sort d'alts i baixos, constantment llançat a les roques per Posidó, sempre ajudat i aconsellat per Atena en una unió infal·lible d'astúcies, de rei a captaire, de naufrag a rei, reflecteix la fragilitat de la sort en el món d'aquests déus.

Neptú (1881) de Manuel Fuxá.
Parc de l'Espanya Industrial, Barcelona.

— *Ou-me, Posidó, que la terra tens, cabellblau!*
Si verament et sóc fill i et vanes d'ésse' el meu pare,
dona'm que Ulisses, que Troia ha esvaït, a casa no torni (...)
O si el destí és que els seus que estima revegi i atenyi
el seu palau alt de sostre i la seva terra paterna,
tard retorni i amb mal, perduda tota la colla,
en un vaixell manvellat, i trobi penes a casa.

Odissea, IX, 527-534 (El ciclop Polifem prega a Posidó)

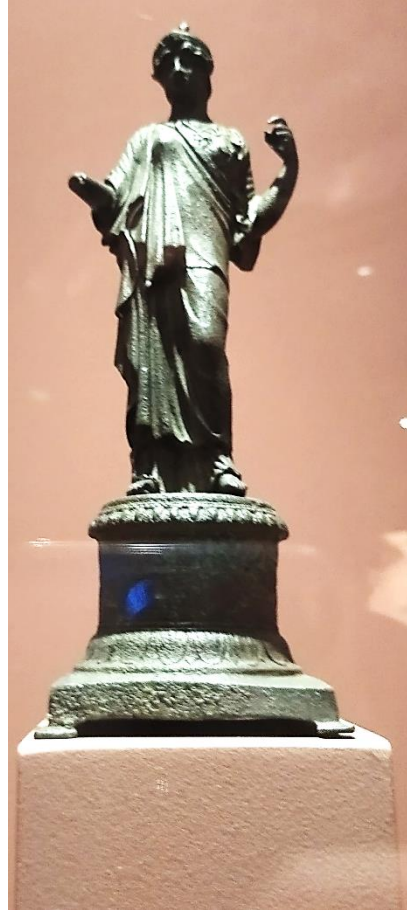

Figura de bronze de la deessa Minerva
trobad a Mallorca (s. I a. C.)
[MAC de Barcelona]

*Prou, però, i no seguim parlant-ne, que els dos som entesos
en finors: si tu ets el primer de tot el llinatge
pel consell i els discursos, doncs jo entre els déus sóc il·lustre
per la idea i els ginys. I tu no l'has coneguda,
Pal·las Atena, la filla de Zeus, la que sempre a la vora
teva m'estic en tots els teus treballs, i que et guardo,
i així mateix t'he fet estimar de tots els feacis.
I ara he vingut aquí per teixir amb tu els teus projectes
i amagar els presents que van fer-te els nobles feacis
en tu partir cap a casa, pel meu consell i designi.*

Odissea, XIII, 296-305 (Atena es revela a Odisseu)

I també els déus menys parcials influeixen amb les seves accions en el destí cada mortal. A petició de Zeus o algun altre déu, per exemple, Hermes com a missatger porta els seus consells a Odisseu o ajuda el vell Príam a acostar-se fins Aquil·les; o a petició de Tetis construeix Hefest el nou escut d'Aquil·les, do meravellós del déu, i que dona peu a un llarg passatge on es descriu des del cel estelat fins la vida a les ciutats humanes i al camp. En aquest retrat en moviment, Hefest inclou la visió que els déus condueixen la guerra tan naturalment com inclou un banquet, la pastura del ramat o una dansa a una plaça.

Hermes a un sarcòfag romà decorat amb imatges del rapt de Prosèrpina. [MAC de Barcelona]

Relleu modern d'Hermes a un edifici del carrer Rocafort, núm. 78, Barcelona.

Relleu modern d'Hermes i d'Hefest a la forja al carrer Diputació, núm. 48, Barcelona.

*Per començar, va posar-hi el cel, el mar i la terra,
i el sol que mai no es cansa i, amb ell, el ple de la lluna
i encara tots els prodigis amb què el cel es corona (...).
Va fer-hi dues ciutats boniques d'homes que moren.
En una hi havia alegria, casament i tiberis
i anaven les núvies, a la claror de les torxes enceses,
per la vila, sortint de la cambra, i sonaven els himnes de noces. (...)
L'altra ciutat, l'assetjaven dos exèrcits de tropes (...)
i Ares i Pal·las Atena els guiaven
tots dos fets d'or i vestits igualment amb roba daurada,
bonics i grans amb les armes, com a déus, que se'ls veia
tot al voltant, que la gent l'havia fet més menuda. (...)
També hi va posar el tros del rei, i uns jornalers el segaven
que duien a les mans cadascú la falç esmolada. (...)
Els heralds, a una banda, davall d'una alzina, el banquet enllestien
i preparaven el bou que havien matat, i les dones
per fer el sopar als segadors pastaven molta farina. (...)
També va posar-hi un ramat de bous de banyes ben dretes
i va fer-los d'or i d'estany, que tot mugint se n'anaven
corrent dels fems de l'estable de dret al prat on pasturen (...).
El garrell famós també el va adornar amb una plaça de dansa
semblant a aquella altra que a l'ampla Cnosos havia bastida
Dèdal per a Ariadna de rínxols plens de bellesa.
Allà els xicots i les noies que en paguen molts bous per casar-s'hi
ballaven amb les mans damunt del canell agafades. (...)
I ara ballaven en cercle, corrent amb els peus que en sabien
sense esforç, com quan d'un torn amanós fa la prova
un terrissaire, assegut al taller, per veure si roda,
i adés corrien en rengle els uns darrere dels altres.*

Ilíada, XVIII, 478-607.

Ara bé, el destí dels homes i les seves pàtries és més complicat que les simpaties i els capritxos que en puguin formar part: no es deixa reduir a l'ajuda puntual dels déus a uns individus o a un exèrcit, i en aquesta mesura també el punt de vista dels mortals i la seva actitud envers els déus han de matisar-se.

1.3. El fat i el lloc dels mortals

A l'inici de la *Iliada* s'afirmava: “el voler de Zeus s'acomplia”. La idea es veu reforçada per la imatge de Zeus repartint a cadascú el seu lot de destí, tret d'unes urnes als seus peus. Així, quan la balança del fat a mans de Zeus s'inclina cap a la mort d'Hèctor, sembla coherent veure el pare dels déus com a font d'aquesta determinació i de tot el que passa.

*Que no se'n treu res de profit, del plor fred, i d'aquesta manera
els deus han filat el destí dels pobres homes que moren:
que visquin amb dolor, mentre ells no tenen sofrances.
Al palau de Zeus, a terra, hi ha dues gerres molt grosses
i hi ha les coses dolentes en una, i les bones a l'altra.
A qui les dona mesclades Zeus que en el llamp s'adelita,
li toquen ara les coses dolentes i ara les bones
i a qui només en dona de tristes, el deixa sense honra
i un mal tàvec el va perseguint per la terra divina
i no té la companyia dels déus ni dels homes que moren.*

Iliada, XXIV, 524-533 (Aquil·les a Príam)

Estamnc (vas de vi pel simposi) de ceràmica àtica del “Pintor de Providence”.
Decorat amb la mort d'Hèctor a mans d'Aquil·les i envoltat pels déus olímpics.
Cultura grega clàssica (460 a.C.), Empúries. [MAC de Barcelona]

Però alhora sembla que a vegades la balança s'inclina contra la voluntat de Zeus mateix: el déu es resigna, sense desitjar-ho, a la mort del seu fill Sarpèdon, i a desgrat no l'evita.

— *Ai de mi, que Sarpèdon, qui més estimo dels homes,
vol el destí que el domi Pàtrocle fill de Meneci.*

*I el cor se'm parteix pel mig i no sé, per més que hi rumio,
si treure'l viu i, lluny de la llagrimosa batalla,
tornar-lo al seu país, a la terra grassa de Lícia,
o domar-lo d'una vegada en mans del fill de Meneci.*

Li va respondre madona Hera d'ulls de Vedella:

— *Fill terrible de Cronos, ¿què són aquestes paraules?*

Un home que 'se mortal i té una sort assignada,

¿dels lligams de la mort de mal so tu ara vols deslligar-lo?

Fes, però els altres déus no es pot dir que hi estiguem tots conformes.

I encara et diré una altra cosa i tu ja pots recordar-te'n:

si fas que Sarpèdon pugui tornar-se'n viu a ca seva,

vigila, no sigui cas que algun altre dels déus també vulgui

fer tornar viu el seu fill de la poderosa batalla. (...)

Parlà així, i no va desoir-la el pare dels déus i dels homes

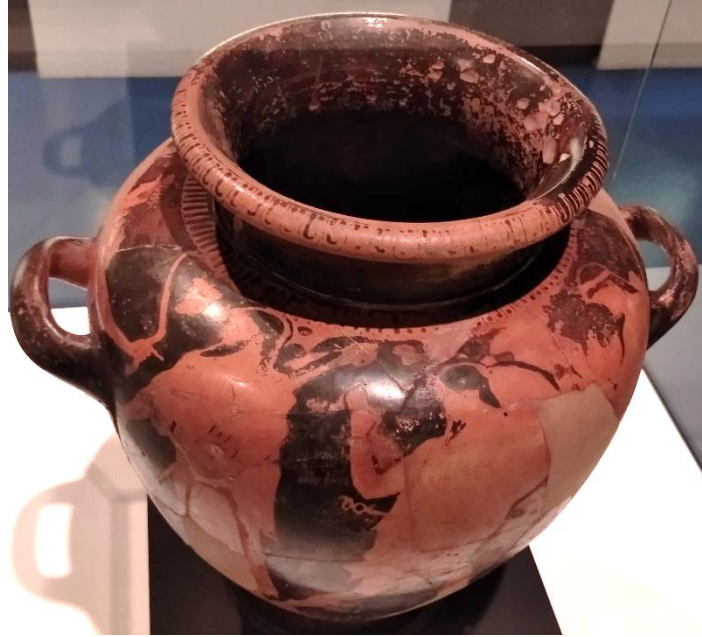
i va fer caure del cel a terra unes gotes sangoses

en honor del seu fill, que Pàtrocle estava a punt de matar-li.

Ilíada, XVI, 433-460.

Pot ser un simple dubte (si els dubtes dels déus són simples), que acaba en concessió a una determinació més global, perquè la voluntat de Zeus prioritza la continuïtat del curs de la guerra sense salvacions *ex machina*. O és el destí una entitat divina per sobre dels mateixos déus, que l'han d'acatar? La mortalitat humana, almenys, se'ls presenta com a tal: el destí dels homes és la mort.

El destí s'equipararia així als juraments per la llacuna Estígia: tan sagrats que ni els déus els poden trencar. Certa posició de subordinació al fat (*moira*, la part que toca a cadascú, personificat en les deesses filadores) esdevindria, en tal cas, un punt en comú entre els déus immortals i els humans mortals, i en certa mesura els equipararia: l'abisme entre l'existència mortal i la benaurada es manté insalvable, però també els déus coneixen la infelicitat davant del curs de la vida humana.

Idem, enfocat pel cantó dels déus.

Pel cantó dels mortals no és menor l'ambigüitat. Primer de tot, no sembla que la seva voluntat sigui de fet passiva, sinó que les seves decisions són integrals al destí que toca: Aquil·les es troba davant d'una alternativa i ha de triar entre una mort gloriosa a la guerra o un retorn a casa plàcid però anònim (*Ilíada*, IX, 315-416; XVIII, 94-126). I d'altra banda, aquell abisme entre déus i mortals no evita que Diòmedes, animat per Atena, arribi a ferir físicament la deessa Afrodita (V, 334-352 i 826-830); o que Aquil·les, tot i saber que no pot guanyar contra Apol·lo en una batalla, l'encari, l'insulti i l'amenaci (XXII, 12-20).

Homer, sigui com sigui, no remet als orígens d'aquestes tensions pel que fa al destí mortal. No es busca, doncs, una explicació última de la situació humana en aquest món. És a la *Teogonia* d'Hesíode que es dona una primera resposta mítica a la condició mortal, a través del mite de Pandora.

Però el Zeus d'Hesíode, més que complir a través de Pandora una voluntat imparable o el curs determinat de les coses, el que fa és maquinari un engany exitós per venjar-se de Prometeu, que en la seva rebel·lia contra els déus olímpics ha afavorit massa la humanitat tant amb el robatori del foc com amb enganys previs; l'equilibri es restaura a favor dels olímpics quan, malgrat les advertències de Prometeu, Pandora, regal de tots els déus, destapa la gerra dels mals i condemna la humanitat a patir-los en una infeliç mortalitat pertot vulnerable.

“Fill de Jàpet, tu que tens esment de totes les coses, estaràs content d’haver-me robat el foc i d’haver frustrat el meu desig, però això significarà una gran calamitat per a tu i per a tots els homes, que han de venir. A canvi del foc jo els donaré un mal en qui tots es complauran i en qui lliuraran tot el seu amor i serà la seva pròpia desgràcia”. Així va dir i el pare d’homes i déus va esclafir de riure. (...) Abans, la raça d’homes vivia sobre la terra a recer de penes, de dures fatigues i de malalties penoses que emmenen els homes a la mort. La dona, però, traient amb les seves mans la tapadora de la gerra, les va escampar i va proporcionar neguits dolorosos als homes. Només es quedà l’esperança allà a dins, en les seves estances indestructibles, sota els llavis de la gerra, sense volar boca enllà: abans, li havia posat la tapadora de la gerra per voluntat de Zeus que aplega els núvols.

Hesíode, *Els treballs i els dies*, 50-100.

Traducció de Joan Castellanos.

Vas de ceràmica decorat amb una dona obrint una caixa. La identificació amb Pandora és posterior. Cultura grega clàssica o post-clàssica. [MAC de Barcelona]

Malgrat l'actitud hostil de Zeus, a Prometeu també se li atribueix, entre els seus favors als homes, l'eina per excel·lència de vinculació i comunicació amb la divinitat: el sacrifici. Així com hi ha animals sagrats per a algunes divinitats, i altres són instruments de càrrega o de transport, d'altres com galls, ovelles, cabres i bous són sacrificis usuals. Els sacrificis s'acompanyaven de libacions (ofrenes de vi), sovint indispensables pels juraments o en l'anhel d'una gesta exitosa.

L'ofrena d'animals als déus és una forma ritual de congraciar-se'ls en moments clau, i la promesa o el recordatori d'un sacrifici grat permeten igualment incitar la simpatia divina. Així, mentre la carn de la víctima és font biològica d'aliment i de vida, els ossos i el greix dels animals són, o es pretén que ho siguin, garanties religioses d'un curs feliç per a aquesta vida. Els llocs o els objectes relacionats amb els sacrificis sovint es troben decorats amb referències als animals implicats o associats als rituals.

Fragments de frisos dòrics, part de monuments funeraris fets de gres de Montjuic. Decorats amb caps de bou o bucranis. La seva presència als temples, combinada sovint amb decoració floral, remet als sacrificis de bous ornamentats amb garlandes.

Cultura Romana (s. I d. C.), Barcelona. [MAC de Barcelona]

Ritó (vas) en forma de cap de cabra jove, per beure o bé
per a ús cerimonial com a gerra de libacions.
Cultura grega clàssica (320-310 a. C.). [MAC de Barcelona]

L'incompliment d'aquests ritus o la cerca de drecceres per accedir a una porció de l'àmbit diví i de la seva felicitat poden considerar-se *hýbris* a ulls dels déus, és a dir, la insolència de desitjar i d'esperar rebre més del que a un li pertoca: més èxit, més honors, més felicitat. Per *hýbris* és que la majoria de personatges mitològics infames acaben castigats a les parts més fosques del món dels morts. Però l'altre extrem, el dels benaurats que d'homes passen a déus, està reservat per molt poques excepcions: excepcionals com Hèracles, el gran heroi hel·lènic fill de Zeus i imatge del valor i l'esforç. En la gran majoria de casos, el favor dels déus seguirà tenint com a límit la *moira* compartida per tots els homes: la vida més plena d'ofrenes pietoses i cops de vent favorable desemboca igualment en la mort.

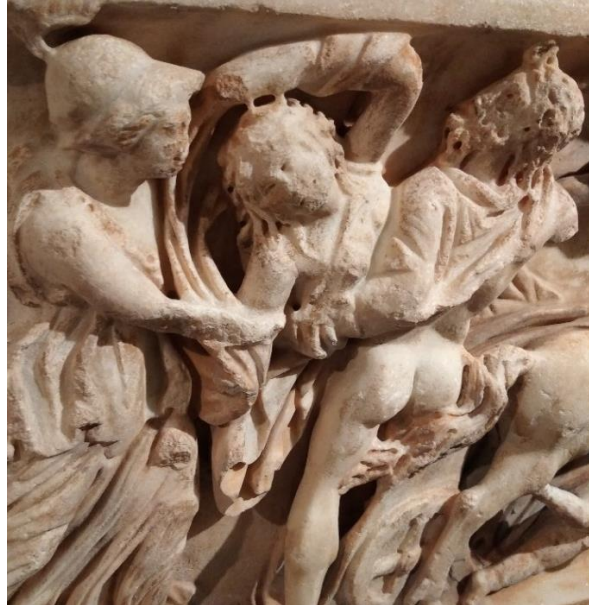

Necròpoli romana de Barcino. Plaça de la Vila de Madrid, Barcelona.

[MUHBA: Via Sepulcral Romana]

2. LES ÀNIMES DEL MÉS ENLLÀ

2.1. Els fantasmes de l'Hades i el cos enterrat

Fris d'un mausoleu romà on s'hi representa el mite del rapte de Prosèrpina (Persèfone) per part del déu Hades, amb Hermes com a guia cap a dins i cap a fora de l'inframón.

Època romana (s. I-III d. C.) [MAC de Barcelona]

El món dels morts mitològic evoca la imatge d'un lloc fred i fosc, el contrast més agut amb la Persèfone jove que Hades rapta perquè sigui la seva reina. Les ànimes dels morts precipitant-s'hi i l'exigència religiosa de sepultar els cossos apunten cap avall, situen la foscor de l'Hades sota terra, reclus de la llum del sol.

Per entrar-hi en contacte cal emprendre una *katàbasi*, la mítica baixada als inferns, a través d'alguna de les entrades al més enllà, físicament ambigües. En l'imaginari grec, aquest més enllà s'identifica també amb el més enllà del mar geogràfic: als límits de l'Oceà, el riu que envolta la Terra, pot arribar-se a contactar amb els morts.

Els vius, però, només es barregen amb els morts per motius de gran pes: per necessitat de guiatge (Odiseu), per complir un treball assignat (Hèracles), per amor (Orfeu). Els morts no són ben bé qui eren, sinó una ombra de quan eren vius: l'ànima entesa com a alè (*psykhé*) és expulsada del cos a contracor. En la mentalitat homèrica, la mort és un destí trist i apagat que lamenten tant els vius com els morts, i a molt pocs se'ls reserva la sort de viure en les Illes dels Benaurats, el més enllà feliç. Així parlen els fantasmes homèrics:

*Dona'm la mà, que estic plorant. De la casa de l'Hades
no podré tornar mai més, un cop em lliureu a les flames.
Ja no ens direm, com quan érem vius, les nostres pensades
asseguts a part dels companys: el destí de la mort odiosa
ha badat la boca i se m'ha empassat, el que tinc des de néixer.*

Iliada, XXIII, 75-79. (El fantasma de Pàtrocle a Aquil·les)

*No em vulguis consolar de la mort, Ulisses esplèndid!
Preferiria servir de llogat a la gleba d'un altre,
d'un senyor sense herència, que a penes tingués per a viure,
que no pas ésse' el rei de tots els morts que finaren.*

Odissea, XI, 488-491 (Aquil·les a Odiseu al món dels morts)

Tot i la inevitabilitat de la mort com a mal fat, l'accés del mort a l'Hades no és directe: per creuar la frontera i no quedar-se eternament errant per la terra o a la ribera de la llacuna Estígia és necessari, com a requisit indispensable mínim, que el cos hagi rebut un enterrament ritual. Mentre el cos resta insepult sobre la terra, l'ànima està encallada; per això Pàtrocle pot aparèixer-se-li a Aquil·les a demanar-li que enterri el cos que ell encara plora. L'enterrament pot constar des del gran funeral que Aquil·les llavors prepara, amb jocs atlètics i joves troians com a sacrifici, fins a un petit túmul d'arena erigit simbòlicament quan manca el cos del mort (en un naufragi, per exemple).

En general, un enterrament pietós implica sacrificis animals, libacions, cants i mostres de dol explícites (plorar, colpejar-se el pit, arrancar-se els cabells). El cos es crema i les restes (cendres i ossos) s'enterren un cop dins d'una urna o àmfora, acompanyats de l'aixovar i funerari i de diversos objectes votius: llànties, petits recipients de menges o de beguda, joies i ornaments, figuretes, etc. Segons la tradició, entre tot això calia no oblidar una moneda pel barquer Caront, que transportaria l'ànima a través del riu dels morts.

Esquelet amb les seves monedes per a Caront. [Museu de Badalona]

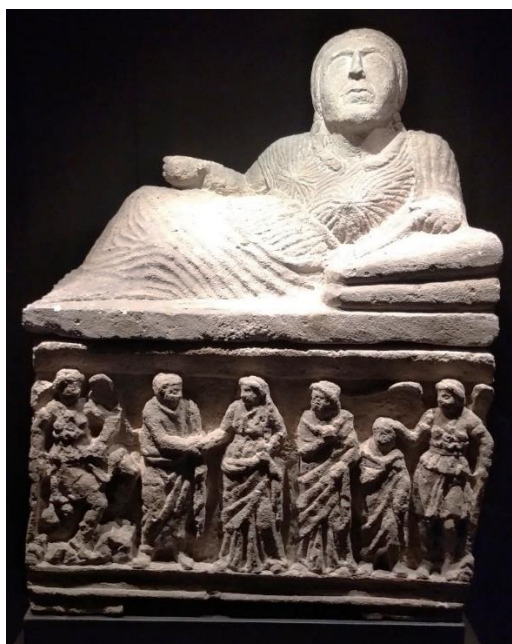

Relleu d'una dona fent una ofrena. Època romana. [Museu de Badalona]

Urnes, llànties i altres ofrenes trobades a un monument funerari comunitari.
Època romana. [Museu de Badalona]

Els jaciments en necròpolis i tombes són una gran font de troballes: a més de les restes arquitectòniques o escultòriques dels sepulcres, una part ben considerable dels nostres objectes museístics era part d'aixovars funeraris grecs, romans, ibers, o d'altres cultures com l'etrusca.

Urna cinerària de pedra calcària amb la representació d'una escena de comiat, coronada per una coberta de sarcòfag que representa una matrona sostenint una magrana. En certes variants del mite, quan Persèfone menja d'aquesta fruita collida a l'Hades queda lligada al món dels morts.

Cultura etrusca (s. II-I a. C.), Itàlia central, taller de Chiusi. [MAC de Badalona]

Pels personatges homèrics, si cap destí en vida és pitjor que l'esclavatge, cap destí un cop mort és més terrible que el maltractament del cos insepult: ser rosegat pels gossos o els ocells carronyaires, o arrossegat per terra com Hèctor, a qui Aquil·les manté lligat al seu carro durant dies, és un greuge terrible. I malgrat els canvis progressius en la concepció de la mort i les successives barreges culturals dels segles posteriors, al llarg de l'Antiguitat es manté l'enterrament de les restes com a ritu funerari principal.⁵

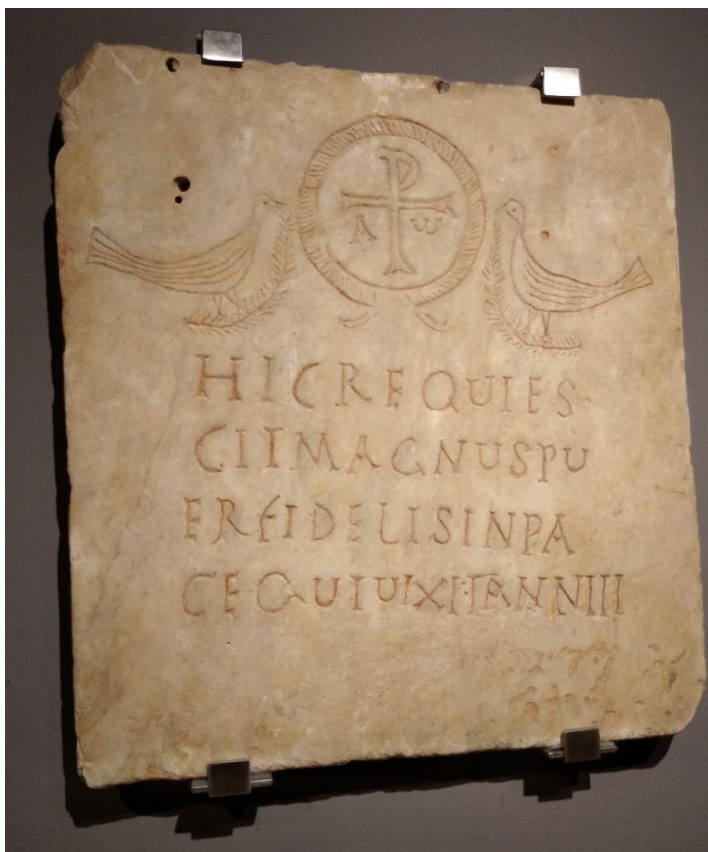
Esquerra: urna i aixovar iber (s. IV a. C.) [MHC]

Dreta: Patena i ampolla de vidre com a aixovar en un enterrament cristià (s. IV d. C.), si bé els enterraments cristians solien excloure aixovar fora de la indumentària. [MUHBA]

Àmfora romana usada per a un enterrament infantil. [Museu de Badalona]

⁵ Posteriorment el cristianisme difereix pel que fa a la prèvia crema del cos (destinat a la resurrecció el dia del judici final), però manté l'enterrament que comparteixen grecs, romans i ibers, com també els egipcis però a través de la momificació. Són diferents els preceptes del zoroastrisme persa, que prohibeixen l'enterrament i la crema en favor de la descomposició del cos insepult en emplaçaments sagrats.

Esquerra: àmfora bètica per a un enterrament infantil localitzat al *suburbium* de Barcino (s. IV-V d. C.) [MUHBA]

Dreta: lauda funerària cristiana (s. V d. C.) decorada amb un crismó, motius florals i dos coloms sobre branques d'olivera. Trobada a l'actual districte de Sarrià-Sant Gervasi, dins del *territorium* de Barcino. [MUHBA]

HIC REQUIESCIT MAGNVS PVER FIDELIS IN PACE QVI VIXIT ANNI III

(“Aquí descansa en pau Magnus, infant fidel, que va viure tres anys”).

Amb tot, hi ha casos excepcionals en àmbit mític, literari i legal on l'enterrament no es dona. El més estrany seria el rebuig del propi enterrament: en els mites, Sísif utilitza l'incompliment del costum en favor seu en un intent de burlar la mort. Mana a la seva esposa que no l'enterrí i, un cop a l'Hades, se'n queixa a la Mort, que li permet sortir a exigir el compliment del ritu i així li dona una oportunitat de fugir. Personatges com Sísif, però, acaben castigats al Tàrtar, la part de l'Hades reservada als criminals més vils, on paguen per la seva *hýbris*.

Fora d'aquest exemple extrem, el governador o la llei podien denegar la sepultura a un criminal per traïció o alguna altra ofensa greu. Però l'incompliment dels ritus fúnebres és problemàtic fins i tot si és decretat oficialment: el cas més il·lustre arrel de l'*Antígona* de Sòfocles és el de Polinices, fill d'Èdip. Després d'enfrontar-se mortalment amb el seu germà Eteocles, Creont, nomenat rei de Tebes, mana enterrar aquest últim religiosament; però a Polinices, per haver atacat la seva ciutat, ordena que se'l deixi insepult. Contra la legalitat humana de la *polis*, Antigona apel·la a la llei sagrada i enterra Polinices. Com a càstig, ella mateixa acaba tancada en una tomba. Quan Antigona s'hi penja, el seu promès i la mare d'aquest, al seu torn esposa de Creont, es suïciden; dels dos morts inicials, doncs, s'acaba amb tres morts més pel conflicte al voltant de la inhumació.

CREONT. — Sabies que per una crida això hagués estat prohibit?

ANTÍGONA. — Ho sabia: ¿per què no ho havia de saber? Era pública.

CREONT. — ¿I amb tot has gosat transgredir la meua llei?

ANTÍGONA. — Sí, perquè no és pas Zeus que me l'havia promulgada, i la Justícia, que habita amb els déus subterranis, no ha fixat entre els homes unes lleis com aquesta; no veia tampoc que les teves crides tinguessin prou força perquè, preceptes no escrits, immutables dels déus, un mortal hi pogués córrer per damunt. No és d'avui ni d'ahir, sinó de sempre, que són vius; i ningú no sap des de quin dia han aparegut. I aquests preceptes, no entenia pas jo, per por del que pensés ningú, pagar-ne el redreçament els déus: sabia bé que he de morir ¿i per què no? encara que tu no haguessis fet pregonar res. (...) Així, per a mi, trobar-me amb el destí que dius, és un dolor que no compta; en canvi, si el cos d'un fill de la meua mare jo hagués sofert que restés insepult, sí, me'n doldria; d'això altre no me'n dolc. Si encara et semblo que faig coses boges, potser el boig és qui em condemna per bogeria.

Sòfocles, *Antígona*, 445-470.

Traducció de Carles Riba.

Pel que fa als objectes votius que acompanyen el cos, les figures o estatuetes, a més de ser elaborades com a ofrena, podien tenir una funció apotropaica (protectora) o mimètica (representativa) segons el costum de cada època i cultura. En època romana s'elaboraven retrats funeraris, és a dir, bustos amb el rostre del mort. Els retrats eren inicialment màscares mortuòries; els bustos no s'enterraven, sinó que presidien el monument funerari i servien per recordar el difunt. Els egipcis, la seu torn, pinten el rostre i la roba a la caixa que fa de taüt al cos momificat.

Ex-vots ibers trobats en una necròpolis (s. III-I a. C.) [MAC de Barcelona, exposició temporal]

Uixebtis egipcis: figuretes amb la funció de servir el mort en el més enllà. Concretament, feien la feina del mort quan se'l cridava. (1307-1070 a. C.) [Museu Egipci]

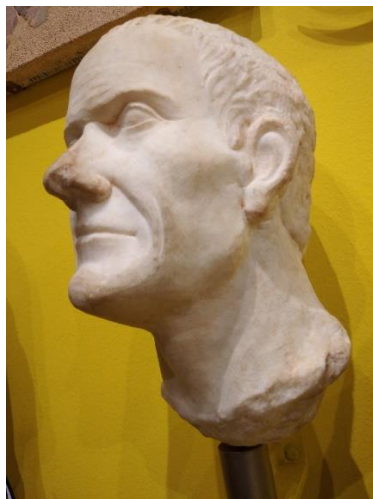
Caixa amb uixebtis egipcis (715-332 a. C.).

Cartonatge d'una dona de classe alta. Dinastia XXII (945-715 a. C.)

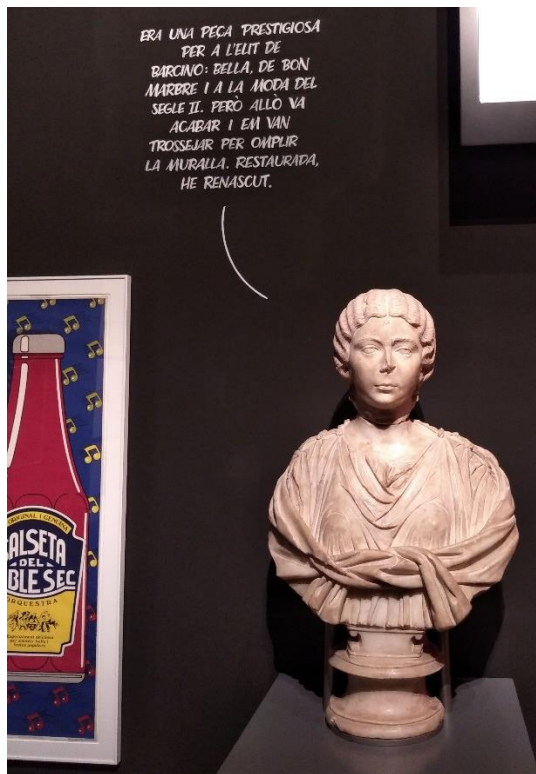

Taüt amb el rostre pintat de verd, el color del déu Osiris. (715-332 a.C.)

Retrats funeraris trobats a la muralla romana de Barcino (s. I d.C.). [MUHBA]

Els primers es troben a l'interior de les ruïnes romanes de la ciutat, sota la Plaça del Rei. Els dos últims són part de l'exposició *Barcelona flashback*, que proposa un recorregut a través de totes les èpoques de la ciutat a partir de peces escollides i en formats diversos i interactius:

QUAN NEIX BARCELONA?
La Colonia Iulia Augusta Faventia Paterna Barcino es va fundar cap al 10 a.C, com una de les moltes urbs aixecades per l'emperador romà August. Era a prop de Baetulo (Badalona), i el seu nom de Barcino evocava Barkeno, un assentament ibèric a la muntanya de Montjuïc.

¿QUÁNDO NACE BARCELONA?
La Colonia Iulia Augusta Faventia Paterna Barcino se fundó hacia el 10 a. C. como una de las muchas urbes levantadas por el emperador romano Augustus. Se hallaba cerca de Baetulo (Badalona), y el nombre de Barcino evocaba el de Barkeno, un asentamiento ibero en la montaña de Montjuïc.

WHEN DID BARCELONA ORIGINATE? Colonia Iulia Augusta Faventia Paterna Barcino was founded in about 10 BC as one of the many towns and cities built by the Roman Emperor Augustus. It was near Baetulo (Badalona) and its name, Barcino, echoed that of Barkeno, an Iberian settlement on the hill at Montjuïc.

QUIN PAPER FEIA BARCINO?
Barcino se sustentaba en l'administració del territorium del seu entorn, una plana explotada per a la viticultura entre els rius Besòs i Llobregat, fins a Martorell. La producció s'exportava pel seu port, que vinculava la ciutat amb l'economia mediterrània i atlàntica.

¿QUÉ PAPEL TENÍA BARCINO?
Barcino se sustentaba en la administración del territorium de su entorno, una llanura explotada para la viticultura entre los ríos Besòs y Llobregat, hasta Martorell. La producción se exportaba a través de su puerto, que vinculaba la ciudad con la economía mediterránea y atlántica.

WHAT WAS BARCINO'S ROLE?
Barcino administered the territorium around it: a wine-growing plain between the rivers Besòs and Llobregat stretching as far as Martorell. Its production was exported through the port, which linked the city to the Mediterranean and Atlantic economy.

COM VIVIEN LES ELITS DE LA COLÒNIA?
A Barcino es reproduïen les jerarquies socials habituals a l'imperi. Noves elits d'origen italià i llicenciats de l'exèrcit van rebre sòl urbà i terres a l'entorn de la ciutat. A les seves domus intramuros i a les grans villae rurals seguien els gustos de Roma.

¿CÓMO VIVIAN LAS ÉLITES DE LA COLONIA?
En Barcino se reproducían las jerarquías sociales habituales en el Imperio. Nuevas élites de origen italiano y licenciados del ejército recibieron suelo urbano y tierras en torno a la ciudad. En sus domus intramuros y en las grandes villae rurales seguían los gustos de Roma.

HOW DID THE COLONY'S ELITES LIVE?
The social hierarchies typical of the empire were reproduced in Barcino. New elites of Italic origin and discharged soldiers received urban plots and land around the city. Their houses within the walls and their large rural villas followed the tastes of Rome.

Exemples romans de l'exposició *Barcelona flashback* al MUHBA.

Les necròpolis es situaven fora de les ciutats, a la vora dels camins. Les sepultures eren més o menys luxoses segons el poder adquisitiu; les urnes de vidre d'època romana, per exemple, es troben en tombes luxoses. Els grans mausoleus es decoraven amb relleus, estàtues, columnes estilitzades i acroteris. Les tombes més senzilles es limitaven a un túmul o una estela amb inscripcions o decoració bàsica (motius florals o animals).

Urna de vidre amb base de marbre i coberta de ceràmica. Època romana (s. I d. C.) [MUHBA]

Esteles de la necròpolis romana de Badalona, amb inscripcions, decoració floral i bucranis.

[Museu de Badalona]

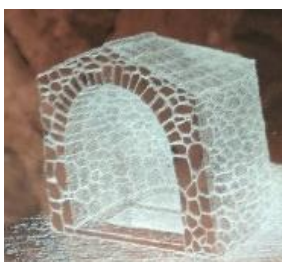
Restes d'un mausoleu romà (s. I d. C.): relleu d'una Mênade (seguidora de Dionís) i acroteris decorats amb el rostre de Medusa. El conjunt inclou l'Atlas de la pàgina *.

[MUHBA]

Restes d'un mausoleu romà (s. IV d. C.) [Museu de Badalona].

Recreació hipotètica:

Monument funerari de Can Peixau:

restes d'un mausoleu de pedra calcària de Montjuïc.

Element arquitectònic dòric, fragments de columna estriada,
i escultures d'un home amb una toga i una dona amb una túnica.

Època romana (finals del s. I a. C. o inicis del s. I d. C.).

[Museu de Badalona]

2.2. L'altre més enllà i la divinitat òrfica

La mort en el món dels déus olímpics és, com senyala W. K. C. Guthrie,⁶ la privació de tot el que té la vida de bo, del que fa que viure sigui valuós i valgui la pena. Però dins de la mateixa Grècia arcaica existeixen cultes alternatius, que de fet conviuen i es barregen fins a cert punt amb l'oficial: s'adoren déus que també són integrals en la genealogia dels olímpics, o si més no se'ls anomena pel mateix nom. Zeus era tant el rei dels olímpics com el “Zeus Ctònic” del culte a les deïtats de les profunditats de la terra, i Demèter i Persèfone eren centrals en els cultes místics, així com Dionís als bàquics. Es tracta de corrents religiosos, diversos entre ells, que es distingeixen de l'oficial no només pels seus rituals sinó pel seu enfocament diferent de la mort i, per tant, de la vida. Per això mateix, alguns d'ells impliquen grans canvis en el mode de vida dels seguidors.

Àmfora de ceràmica àtica de figures negres. Cultura grega (s. VI).

En aquesta cara, Dionís ofereix una copa a una mènada. [MAC de Barcelona]

⁶ Guthrie, W.K.C., (2003), *Orfeo y la religión griega*, Madrid, Siruela (original del 1952). Veure la introducció i els primers apartats; per fragments òrfics i una explicació més a fons, p. 205-278.

La religió òrfica o orfisme és un d'aquests moviments religiosos o espirituals: els seus poemes presenten un més enllà esperançador on l'anhel de felicitat que no s'ha complert en la vida terrenal, en lloc d'enterrar-se per sempre entre les ombres de l'Hades, pot trobar compliment en el cas de les ànimes pures. L'Elisi, o la seva versió d'Illes dels Benaurats, és un precedent d'aquesta altra visió de la mort, però que implicava la fortuna d'evitar els efectes negatius de la mort normal arrel d'un favor especial dels déus.

L'orfisme, en canvi, oferia als mortals comuns la possibilitat d'iniciar-se i purificar-se per accedir a un més enllà millor. Les ensenyances es remetien a l'Orfeu mític, que arrel de la seva *katàbasi* tenia coneixements dels inferns per guiar els seus seguidors. Els sabers s'expressaven en les làmines d'or i els seus poemes sagrats. Dionís n'era el déu principal.

Vas per contenir vi, decorat amb la figura de Dionís sostenint el tirs (el seu bastó) i un recipient amb fruita. Magna Grècia (finals IV a. C.) [MAC de Barcelona]

En la cosmogonia òrfica, els titans distreuen el petit Dionís amb joguines i objectes curiosos com una baldufa, un mirall i un tros de llana, i llavors el desmembren i es mengen els trossos del déu infant per l'enveja que el poder del seu pare Zeus desperta en ells.

Fragments d'escultures de marbre (dits) i de nina articulada de ceràmica (cames).
Època romana. [Museu de Badalona]

Figura d'Harpòcrates, Horus nen, exemple de déu infant, d'època romana.

Al costat, figuretes de cames ofertes com a ex-vot.

Al fons, campanetes de bronze (inclòs un braçalet infantil) per allunyar els mals esperits.

L'assimilació de déus egipcis és pròpia del sincretisme d'èpoques hel·lenística i romana;

l'ús d'amulets en contextos supersticiosos també s'estén en aquestes èpoques.

[Museu de Badalona]

Zeus els fulmina, i de les seves cendres neixen els humans. Aquests hereten tant el crim com la puresa divina, barrejats en les cendres dels titans que han ingerit el cos de Dionís. La naturalesa humana és per tant doble: el cos és de naturalesa titànica, terrenal, mentre que l'ànima està emparentada amb els déus i correspon a la naturalesa de Dionís.

Sembla que el mirall és un objecte sagrat de l'orfisme, segurament pel seu ús en el mite com un dels objectes amb què els titans distreuen Dionís, juntament amb les joguines i la llana; però també com a símbol de la doble naturalesa humana, com a reflex de la dualitat de l'ombra terrenal i la veritat divina de la humanitat.

Les joguines com la baldufa també eren objectes sagrats, i la llana era subjecta a diverses prohibicions pel que fa al vestit i a l'accés en recintes sagrats.

Instruments d'època romana per filar i teixir: peces de teler i fusaioles d'os.
A dalt, reproducció d'un fus amb llana. [Museu de Badalona]

Tabes d'os per jugar, molt populars al llarg de l'Antiguitat. [Museu de Badalona]

En base als textos òrfics, tot i la probable absència de comunitats organitzades, en primer terme els iniciats eren els que passaven per certs rituals pels quals es considerava en certa mesura purificat. Aviat, però, el caràcter de pur s'equipara a la bondat moral i a la pràctica d'un mode de concret. Els purs s'abstenien de menjar carn i de tot contacte amb contextos de naixement, sang i mort com a font d'impuresa, a més d'altres objectes específics, sobretot d'origen animal com la llana.

Aconseguir i mantenir la puresa amb aquest mode de vida i els ritus adequats era necessari per creuar cap al més enllà amb garantia que l'ànima no es perdrà, i que podrà viure amb els déus. Malgrat les doctrines òrfiques fossin cada cop més conegudes, la puresa era reservada als pocs que s'adherien a aquests costums.

De tot això es deriven dos canvis centrals respecte de la tradició. D'una banda, la impossibilitat de menjar animals, que apartava els òrfics de la vida comuna de la *polis*, on el sacrifici era omnipresent entre els actes solemnes i els festius. És l'inici d'un canvi de concepció sobre la naturalesa dels animals i la relació que els humans han d'establir-hi, si bé per la preeminència del sacrifici, es mantindria com a tendència soterrada.

Gerro decorat de figures animals. Grècia clàssica. [MAC de Barcelona]

D'altra banda, l'orfisme implica una relació amb la divinitat que ja no es defineix per la diferència insalvable entre mortals i immortals sinó, ben al contrari, per la familiaritat, per la pertinença dels mortals al llinatge dels immortals, i per la possibilitat del retorn dels purs a un estat diví, justament en el més enllà. El més enllà reservat als purs ja no és, per tot això, aquell Hades ombrívol, sinó la consecució de la benaurança al costat dels déus.

Les inscripcions de les làmines òrfiques guiaven l'ànima del mort pel bon camí amb descripcions i indicacions sobre el més enllà. Alguns textos suggereixen que l'iniciat era rebut amb vi, exemple del benestar atribuït a l'ànima alliberada de la vida terrenal.

Àmfores i restes d'àmfores trencades, usades per transportar vi per mar, en vaixell.

A sota, vores i aplacats amb inscripcions identificadores. Època romana (s. I d. C.)

Porci pot ser un productor de vi de Baetulo. Al costat, mostra de pòsit de vi.

[Museu de Badalona]

Aquesta relació de parentiu i possible assimilació amb la divinitat és pròpia de les religions místiques i dels corrents religiosos i vitals alternatius als cultes oficials de les polis i la seva relació amb els déus homèrics. Ja no s'estableix un intercanvi comercial de favors amb els déus (sacrificis a canvi d'ajut), sinó que l'objectiu és la fusió amb el déu.

Però l'orfisme primitiu, malgrat la seva insistència progressiva en la puresa i els requisits que permetien aconseguir-la, rebia encara una gran influència del culte dionisiac més antic. En prioritzar la fusió abans que la puresa, els adoradors tradicionals del Dionís místic l'executaven a través de l'èxtasi, l'excés i els rituals anomenats orgies. Cal no oblidar que més enllà de l'orfisme, Dionís, tant en el panteó olímpic de cada *polis* com

en l'àmbit dels misteris, seguia sent el déu del vi, de la teatralitat i l'excés, i ritualment també se'l relacionava amb actes de frenesí sexual i de sortir fora de si.

Cap de Bacus adult coronat de flors. Marbre de Tunísia
(s. I-II d. C., probable còpia d'un original d'època hel·lenística).
[Museu de Badalona]

Així, mentre en l'orfisme és possible que s'incentivés l'ascetisme o l'abstinència de certes pràctiques sexuals per assegurar la puresa i per tant la divinitat de l'iniciat, al llarg de l'Antiguitat també és present el vincle entre sexualitat (generalment masculina) i protecció divina. S'atribuïa al fal·lus in sentit apotropaic, protector, de garant de vigor i de fertilitat, i per això se'l troba sovint en relleus i amulets, a més d'en context lúdic.

Peces de joc eròtiques d'os i de bronze, incloent la figura d'un fal·lus. El forat servia per fer-les girar amb una canyeta i assenyalar un dels jugadors perquè es tragués una peça de roba.

Època romana [Museu de Badalona]

Amulet fàl·lic doble, de bronze, d'època romana. [Museu de Badalona]

Però la influència de l'orfisme va molt més enllà de la constituir un altre tipus de culte a Dionís: el contrast amb la tradició i la difusió escrita dels seus textos el popularitza fins i tot fora del seu cercle de seguidors, i troba paral·lelismes i continuïtats en el pitagorisme.

Mosaic amb decoració bàquica (craters i branques de vinya)
pertanyent a una sala triclinar, lloc dels banquets en la domus.
Època romana (s. II-III d. C.), trobat l'any 2018 a l'excavació d'Hort d'en Fluvià.
[Museu de Badalona]

2.3. L'ànima dels pitagòrics i els nous costums

*Una volta passava per allí, que maltractaven un gosset,
diuen que se'n va compadir, i digué aquestes paraules:
“Atura't, no el bastonegis més; és l'ànima d'un meu amic:*

l'he reconeguda sentint els seus gemecs.”

Diogenes Laerci, *Vida dels filòsofs més il·lustres*, VIII, 36 (Sobre Pitàgoras)

Traducció de Jaume Pòrtulas i Sergi Grau

Independentment de l'existència o no de comunitats òrfiques organitzades, els pitagòrics sí que constituïen grups regits per la seva normativa interna, alternativa al costum de la *polis*. Un dels costums més il·lustres que se'ls atribueix és la comunitat de béns.

La tradició també atribueix als pitagòrics una dieta basada en l'abstinència de la carn, amb probables arrels o influències òrfiques. De fet, l'estil de vida d'òrfics i pitagòrics sovint s'assimila en molts aspectes, per exemple pel que fa als preceptes prohibitius arrel del rebuig del sacrifici ritual que implica vessament de sang: el consum propi l'evitaria, i les ofrenes als déus constituïrien en menges incruentes com pastissos de fruites.

Bols o fruïteres de ceràmica, decorats amb motius vegetals. Època romana (segle I d. C.)

[Museu de Badalona]

Relacionada amb l'abstinència de la carn, una doctrina tradicionalment atribuïda a Pitàgoras és la metempsicosi: la transmigració de les ànimes, la seva reencarnació després de la mort de cada cos, que pot donar-se tant en un nou cos humà com en cossos animals. També en els textos òrfics hi ha al·lusions al cicle de reencarnació, i la datació d'un inici d'aquesta creença en el context de la cultura grega és controvertida. Sigui com sigui, en

l'àmbit de la tradició clàssica són famosos els versos que Ovidi fa cantar a Pitàgoras, i és que en època romana el pitagorisme influirà tant a nivell literari com filosòfic a través d'autors neoplatònics que recuperaran aquestes reserves davant del vessament de sang.

“Abstenu-vos, mortals, de sollar els vostres cossos amb menges impures. Hi ha messes, hi ha fruites que amb llur pes abaixen les branques i, a les parres, els raïms inflats; hi ha plantes exquisides, d’altres que la flama pot ablanir i fer tendres; no us són prohibides ni la llet ni la mel que ha perfumat la flor de la farigola. (...) Ai!, quin crim és, engolir entranyes dins les entranyes, i engreixar el cos àvid amb un altre cos, i viure de la mort d’un altre ésser vivent! (...) Tot canvia, res no mor: l’esperit erra i va d’ací i d’allà, ara ocupa aquests membres ara aquells; passa dels cossos salvatgins als humans, i del nostre als salvatgins, però no mor mai. Com dúctil la cera rep l’empremta de noves figures, i no resta mai com era, ni conserva les mateixes formes, però amb tot és sempre la mateixa, l’ànima és talment sempre la mateixa, jo us ho dic, però emigra en diverses figures. Així, doncs, perquè la vostra pietat no sigui vençuda pel desig del ventre, guardeu-vos, us parlo en nom dels déus, d’expulsar de llur estatge, per un crim nefast, ànimes parentes de les vostres, i no alimenteu amb sang la vostra sang.”

Ovidi, *Metamorfosis* XV, 75-175. (Discurs de Pitàgoras)

Traducció d’Adela Mª Trepal i Anna Mª de Saavedra.

Donada la creença en una metempsicosi que no exclou la incorporació d’una ànima en un cos animal, la prohibició de matar un animal i menjar-se la seva carn esdevé encara més emfàtica, ja que l’ànima de l’animal sacrificat pot pertànyer a un amic o familiar difunt: malgrat la diferència corpòria, i malgrat una possible diferència anímica en graus de puresa, l’ànima d’un animal no difereix substancialment d’una ànima humana, i en aquesta mesura, el sacrifici animal no difereix substancialment del sacrifici humà.

Recreació de l'esquelet d'un cavall, i fragments d'ossos d'animals diversos (canins, ovins, bovins), juntament amb un fragment de teula marcada amb la petjada d'un gos.

[Museu de Badalona]

Diversos recipients amb un ganivet. Època romana. [Museu de Badalona]

Recreació d'una carnisseria a les ruïnes de la ciutat de Baetulo.
La carn venuda a les carnisseries podia provenir de sobres d'un banquet posterior a un sacrifici.
[Museu de Badalona]

Rèplica d'un relleu que mostra una botiga d'aviram. Original al Museu Torlonia, Roma.

[Museu de Badalona]

La conversió d'homes en animals era fins llavors, en la mitologia grega, efecte de la bruixeria (per exemple per part de Circe, que converteix els companys d'Odisseu en porcs). La metamorfosi en animal s'associava, si no, l'acció voluntària dels déus sobre si mateixos amb fins d'ocultació o seducció, i per això alguns animals els eren consagrats; aquests animals, així com els que es consideraven protegits pels déus, no podien caçar-se, però la restricció no es justificava per cap remissió al valor de la seva ànima.

Figureta d'un dofí de terracota trobat a Eivissa. Cultura fenícia (s. V-III a. C.)

El dofí estava associat a divinitats diverses arrel dels seus mites corresponents:

Apol·lo, Afrodita, Dionís... [MAC de Barcelona]

Igualment podia trobar-se, a Egipte, una associació molt més íntima de déus i animals on la figura animal o animalitzada era la representació bàsica dels déus; però l'equiparació de l'ànima humana amb la vida animal segons el funcionament inherent al món és, sembla, una innovació òrfico-pitagòrica en context grec.

Representacions d'animals identificats amb divinitats egípcies:
babuïns de pedra, animal sagrat del deu Thot (dinasties XVIII i XIX);
un ibis de bronze, personificació d'aquest mateix déu (Baix període);
i el gat, representació de la deessa Bastet (Baix període).

[Museu Egipci]

Però així com en l'orfisme aquests canvis de concepció de la vida i la mort comportaven una nova manera de relacionar-se amb la divinitat, que exigia la purificació durant la vida a fi d'assegurar la reunió amb els déus en el més enllà, també en el pitagorisme es troba una nova forma d'accés a la divinitat o, en concret, de divinització de l'ànima. Més enllà dels preceptes quotidians i les ressonàncies més estretament òrfiques, el sector matemàtic dels pitagòrics concep l'aprenentatge i en concret l'estudi de l'aritmètica i la geometria com una forma de purificació i d'elevació de l'ànima, que troba un dels seus punts culminants en la comprensió de l'ordre celeste. Així com els cels i els astres formen un ordre harmònic, l'ànima que comprèn aquest ordre s'harmonitza, i així com els cels i els astres són divins, l'ànima que s'hi eleva es divinitza. Als déus no els plau el sacrifici, sinó que només rep la seva bona consideració el mortal que cultiva la seva part immortal tant pels seus hàbits incruents com per la seva dedicació al coneixement.

Arrel d'això, Pitàgoras i els seus seguidors són paradigmàticament coneguts pel seu vessant matemàtic, per teoremes de mesura i per suggeriments com l'afirmació que el moviment dels astres produeix una música, la música de les esferes, que no sentim, però que amb l'estudi arribem a conèixer. No falta, però, qui en tot això (metempsicosi, sabers ocults, estil de vida propi, etc.) hi vegi les estratègies d'entabanador "tendent a doctrines màgiques, a la cacera d'homes", com diu com Timó de Fluïnt.⁷

Sigui com sigui, amb l'orfisme i el pitagorisme es comença a percebre un canvi en la concepció de l'ànima que, si bé no esdevé la visió general d'entrada, tindrà una forta influència en la filosofia d'època clàssica i en la resta de la tradició filosòfica, especialment a través de Plató i la posterior assumpció d'aspectes de filosofia grega per part del cristianisme. I és que si en Homer, al principi de la *Ilíada* i l'*Odissea*, la paraula ànima (ψυχή, *psykhé*) significa més aviat vida, alè vital i força vital, i la identitat personal remet més aviat al cos que viu i que, en perdre l'últim alè, jau mort i ha d'enterrar-se, aquests corrents alternatius comporten una progressiva identificació de la persona amb la seva ànima. Per això el tema de la immortalitat de l'ànima després de la mort del cos implica ja no la pervivència d'una mera ombra a l'Hades, sinó de la part més genuïna d'un mateix un cop alliberada. Un dels textos que recull i impulsa més profundament aquest canvi de mentalitat és el *Fedó* platònic.

⁷ Pels diversos testimonis sobre Pitàgoras o les primeres fases del pitagorisme, *vid.* Pòrtulas, Jaume; Grau, Sergi (2011), *Saviesa grega arcaica*. Martorell, Adesiara, p. 309-382 (anècdota de Timó a la p. 322).

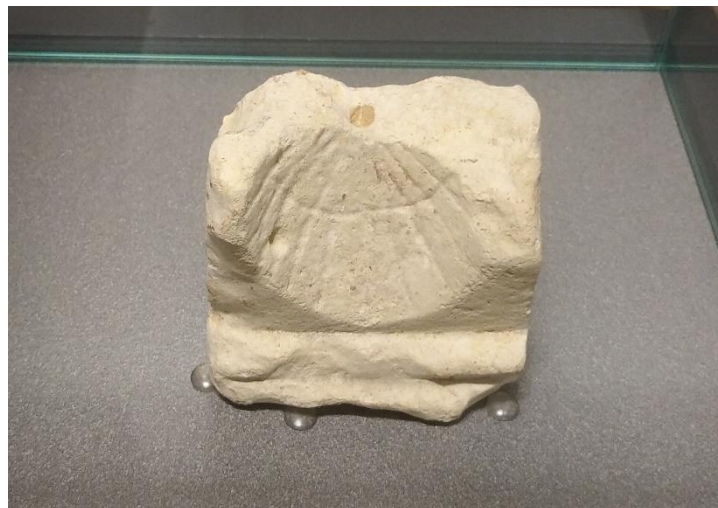
Detall del quadre L'Escola d'Atenes de Rafael.

Mostra Pitàgoras dibuixant sobre una tauleta de cera amb un compàs.

3. ELS DÉUS DE LA PROSA FILOSÒFICA

3.1. Filosofia, escriptura i mesura

El pitagorisme no és l'únic àmbit on la cosmovisió tradicional passa per innovacions tant teòriques com pràctiques, tant reflexives com instrumentals, tant en el pla religiós com en el fonament d'un saber tendent a l'exactitud o a la mesura. Així mateix, els textos òrfics no són els únics escrits que començaren a circular amb cada cop major difusió. El desenvolupament de la filosofia a la Jònia justament té molt a veure amb l'àmplia difusió de l'escriptura alfabètica i amb un interès, creixent al llarg de la Grècia arcaica, per augmentar i ordenar el coneixement a molts nivells: espacial i temporal (amb la creació de calendaris i mapes), religiós (amb cada cop major curiositat per les religions i l'organització social i ritual de comunitats diverses, amb què el comerç posava en contacte els grecs) i històrico-natural (amb una voluntat creixent de trobar una interpretació racional de les antigues cosmogonies).

ANAXIMANDRE

El món segons Heròdot (V a.C.), representat a una paret del MAC [MAC de Barcelona]

Primer fragment escrit conservat

Estris d'escriptura: tauleta de cera, stylum d'os o ferro, capses de segells, etc.

HERÀCLIT

El temps, nen que juga a daus.

Daus i fitxa de joc d'època romana (I-III d. C.) [MAC de Barcelona]

Altre exemple de daus romans, fets d'os, amb el seu potet. [Museu de Badalona]

Curvatura de l'arc i la lira.

Cílix trobat a Empúries, escena musical. (V a. C.) [MAC de Barcelona]

Figuretes votives trobades a Empúries (la primera antropomòrfica Demèter o Persèfone). Es creu que l'assentament grec d'Empúries, com el de Roses, en ser d'arrel focca que segons Estrabó retia culte a l'Àrtemis efèsia, seguiria aquest culte. Àrtemis efèsia, d'Èfes, és la deessa de la ciutat d'Heràclit, i a qui anava dedicat el temple on Heràclit deixà el seu manuscrit. [MAC de Barcelona]

XENOFANES

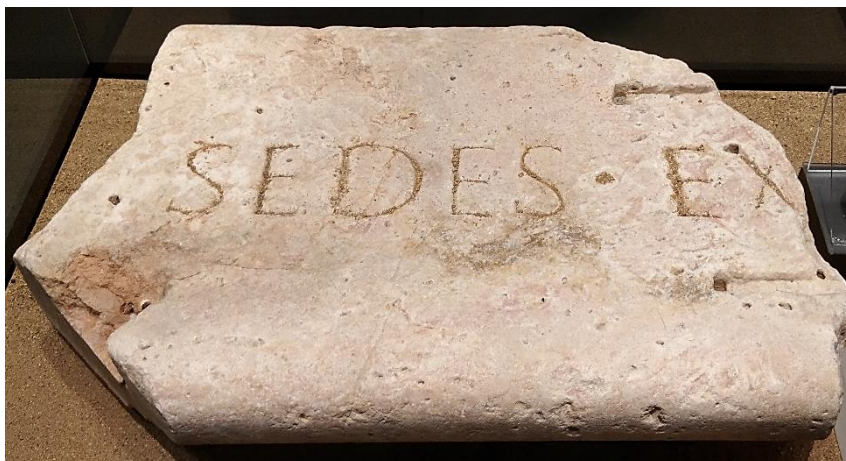
Dionís oferint una copa en una àmfora a una mènada (IV a. C.) [MAC de Barcelona]
Mènada MB

Cursa atlètica [MAC de Barcelona]

Inscripció que indica seient corresponent a un espectador de jocs romans. [Museu de Badalona]

Mosaic del circ, cursa de carros, Barcino (IV d. C.) [MAC de Barcelona]

PARMÈNIDES

Il·lustracions del poema de Parmenides (proemi).

Estàtua femenina d'època romana, potser una deessa; inidentificable [MAC de Barcelona]

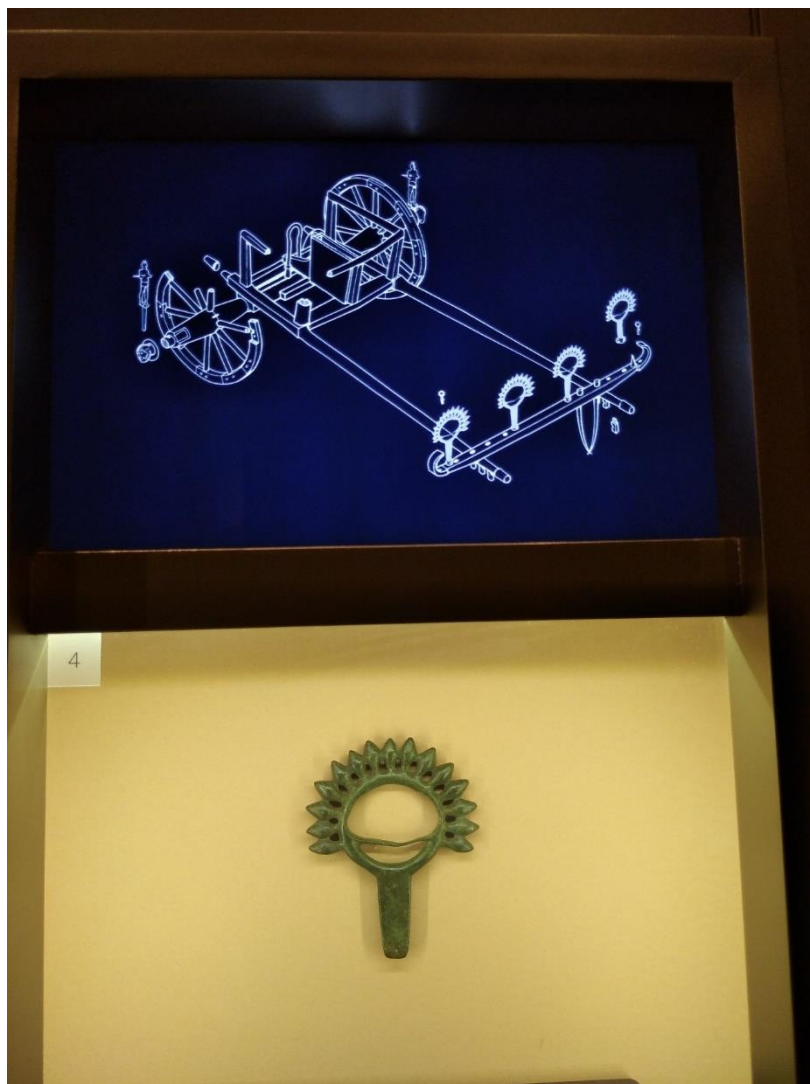

Peces per a les brides i corretges pels cavalls

Passaregnes i la probable disposició en el carro [MAC de Barcelona]

Roda de carro íbera [MAC de Barcelona]

Centre i roda de carro romans encaixats en una recreació de la roda de fusta [M. Badalona]

Part davantera del carro individual, roda i cua de cavall; relleu romà (vid. Persèfone).
[MAC de Barcelona]

Rèplica d'un relleu d'un soldat conduint un carro (original al Museu Arqueològic d'Estrasburg). Al fons, reproducció d'un carro de mercaderies (més ample que l'uni-bi-personal de l'exèrcit i les carreres). [Museu de Badalona]

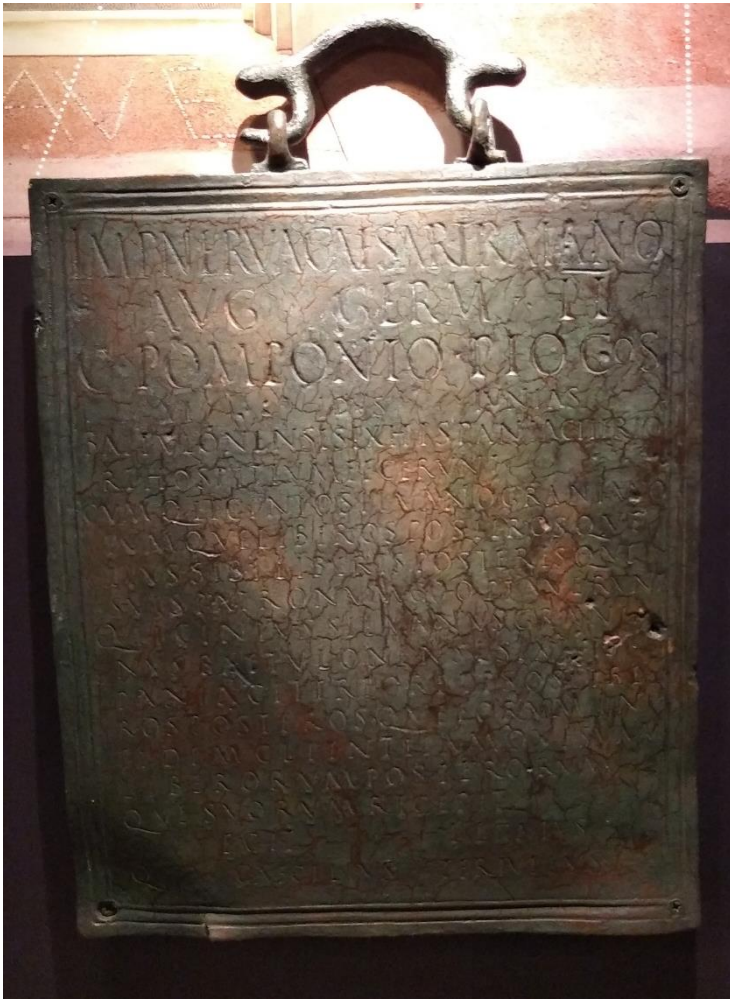

Rèplica d'un vaixell comercial enfonsat a la costa de Xipre, que pot ser com els que arribaven a la costa d'Emporion des de Focea; els foceus són també els fundadors de Hyele (Elea, Vèlia). [MAC de Barcelona]

Pacte d'hospitalitat entre Quint Licini Silvà i els habitants de Baetulo, 98 d. C. (Reproducció) [MAC]

Sota el segon consolat de l'Emperador Nerva Cèsar Trajà August, Germànic, i el de Gai Pomponi Pius, el sisè dia dels idus de juny, els betulonenses de la Hispània Citerior han fet un pacte d'hospitalitat amb Quint Licini Silvà Granià i l'han escollit com a patró d'ells mateixos, dels seus fills i dels seus descendents, a ell, els seus fills i els seus descendents. Quint Licini Silvà Granià ha acollit sota la seva fidelitat i clientela, així com la dels seus fills i dels seus descendents, els betulonenses de la Hispània Citerior, els seus fills i els seus descendents. Ha actuat com el seu delegat Quint Cecili Tertul.

ANNEX

En projecte per Empèdocles:

- * Venus pq Afrodita – Amor
- * Pigments per barreja
- * Membres d'animals i éssers diversos quan s'engendren espècies que no duren
- * Represa del pitagorisme i l'orfisme: puresa, divinització, no sacrifici, reencarnació

CONJUNT FUNERARI D'UNA TOMBA INFANTIL
Aixovar de la inhumació núm. 85 de la necròpolis
Martí d'Empúries (s. IV aC).

19. Lècit de ceràmica àtica

Núm. inv. 923

**20. Vaset amb broc (biberó) de ceràmica
grisa**

Núm. inv. 921

21. Nina articulada de terracota

Núm. inv. 922

22. Fragments d'agulla de bronze

Núm. inv. 28069

23. Fragments dels claus de ferro del taüt

**CONJUNT FUNERARI D'UNA TOMBA
D'INHUMACIÓ**

Vasos ceràmics aportats com a ofrena a
l'enterrament núm. 26 de la necròpolis Martí
d'Empúries (s. III aC).

**24-26. Gerra i gerrets bicònics de ceràmica
grisa de la costa catalana**

Núms. inv. 4733, 4734 i 4736

**27-28. Bols de ceràmica de vernis negre
del taller de Roses**

Núms. inv. 4732 i 4735

29. Arracades de bronze

Núm. inv. 4724

Texto revisado por la Dra. Mª Isabel Méndez Lloret

Tutora de la beca de colaboración para el grupo de innovación consolidado
PERIODEIA